

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยเรื่อง พลวัตการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง เป็นการศึกษาถึงปรากฏการณ์ในการจัดการทรัพยากรที่มีความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวตามเงื่อนไขของบริบทและเวลา และสะท้อนถึงการดำรงชีวิตของมนุษย์ท่ามกลางสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนไป ดังนั้นเพื่อให้เห็นแนวทางในการศึกษาวิจัย ผู้วิจัยจึงใช้แนวคิดและทบทวนเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการศึกษาดังนี้ คือ

1. แนวคิดเกี่ยวกับนิเวศวิทยามนุษย์
2. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
3. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชน
4. แนวคิดเกี่ยวกับนิเวศวิทยาการเมือง
5. แนวคิดเกี่ยวกับสิทธิชุมชน
6. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
7. กรอบแนวคิดในการวิจัย

1. แนวคิดเกี่ยวกับนิเวศวิทยามนุษย์ (Human Ecology)

นิเวศวิทยามนุษย์ มนุษย์นิเวศหรือมนุษย์นิเวศวิทยา เป็นแนวความคิดที่มาจากภาษาอังกฤษคำเดียวกัน คือ Human Ecology ซึ่งคำว่านิเวศวิทยา (Ecology) มาจากภาษากรีก “Oikos” ที่แปลว่าบ้าน หรือที่อยู่อาศัย และ “logos” ซึ่งแปลว่า การมีเหตุผล หรือความคิด คือ ศาสตร์ที่มีเหตุผล หรือวิทยาศาสตร์ ดังนั้นนิเวศวิทยา จึงแปลว่า วิทยาศาสตร์ที่ว่าด้วยที่อยู่อาศัย ซึ่งรวมถึงความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างสิ่งมีชีวิตและสิ่งแวดล้อม (Environment) ที่ประกอบกันเป็นที่อยู่อาศัย (ณรงค์ ฅ เชียงใหม่ และกรรณิกา วิทย์สุภากร, 2528 : 82)

ความหมายของนิเวศวิทยามนุษย์ (Human Ecology)

นิเวศวิทยามนุษย์เป็นแนวคิดที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม โดยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งแวดล้อมนั้น จะมองว่าสิ่งแวดล้อมมีอิทธิพลต่อการประกอบกิจกรรมของมนุษย์อย่างไรบ้าง ขณะเดียวกันมนุษย์มีส่วนหรือมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมอย่างไรบ้าง ซึ่งสิ่งแวดล้อมนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ

สิ่งแวดล้อมที่เป็นสิ่งมีชีวิต (Living or Biotic Environment) ซึ่งหมายรวมถึง พืชและสัตว์ และสิ่งแวดล้อมที่ไม่มีชีวิต (Notliving or Abiotic Environment) เช่น ดิน น้ำ ลม และพลังงานจากดวงอาทิตย์ ส่วนระบบนิเวศของมนุษย์ (Human Ecosystem) เป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบ 4 องค์ประกอบด้วยกัน คือ ประชากร (Population) การจัดองค์กร (Organization) เทคโนโลยี (Technology) และสิ่งแวดล้อม (Environment) Duncan (อ้างถึงใน Flid and Burch, 1991)

นอกจากนี้การศึกษาความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในระบบนิเวศนั้น ยังต้องพิจารณาตามความหมายของสถานภาพมนุษย์ในระบบนิเวศด้วย คือ 1) เป็นองค์ประกอบหนึ่งของระบบนิเวศ 2) เป็นผู้บริโภค (Consumer) ทุกสิ่งทุกอย่าง 3) ใช้สิ่งแวดล้อม เมื่อมนุษย์ทำลายสิ่งแวดล้อม และนำทรัพยากรธรรมชาติจำนวนมหาศาลมาใช้ จึงได้เกิดแนวคิดขึ้นมาว่า จะใช้ทรัพยากรอย่างไรจึงจะตอบสนองความต้องการมนุษย์ได้ยั่งยืนถาวรและเกิดความเท่าเทียมกัน โดยพิจารณาแนวคิดของกลุ่มคนที่มองสิ่งแวดล้อมระบบนิเวศที่ต่างกันแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่

1. คนยอมจำนนต่อสิ่งแวดล้อม กิจกรรมการผลิตต่างๆ ของคน การดำรงชีวิตอยู่กับสิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนด ซึ่งเป็นแนวคิดของสังคมคนเก่าคนแก่ล้าหลัง

2. สิ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นมานั้น คนเป็นผู้พิชิตสิ่งแวดล้อมระบบนิเวศหรือสามารถเอาชนะได้

3. หลายสิ่งหลายอย่างคนเอาชนะสิ่งแวดล้อม ซึ่งถ้าชนะจะได้รับผลจากการกระทำในภายหลัง คนไม่ใช่ผู้พิชิตสิ่งแวดล้อม แต่จะเป็นผู้ประสานสิ่งแวดล้อมระบบนิเวศ ทำอย่างไรจึงจะประสานสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่ให้เกิดคุณค่าสูงสุด (ประสิทธิ์ คุณรัตน์, 2535 : 6)

นิเวศวิทยามนุษย์ในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ยังสามารถชี้ให้เห็นถึง ผู้คน หรือสังคมวัฒนธรรมของผู้คนที่มีการพึ่งพาอาศัย และเรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตอยู่ในลักษณะที่ยั่งยืนถาวร ภายในระบบนิเวศธรรมชาติหรือกลุ่มของระบบนิเวศหลากหลายระบบ และมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ซึ่งรูปแบบของการดำรงชีวิตนั้น จะตรงข้ามกันอย่างเห็นได้ชัดกับวิถีชีวิต หรือสังคมวัฒนธรรมของอีกรูปแบบหนึ่งที่เรียกว่า “มนุษย์ชีวลัย” (Biosphere People) ซึ่งได้แก่ ผู้คนที่ดึงเอาทรัพยากรจากเศรษฐกิจโลก (Resources of the Global Economy) หรือดึงเอามาจากชีวลัยทั้งหมด (The Entire Biosphere) เพื่อดำรงชีวิตที่ไม่จำเป็นว่าจะป็นวิถีชีวิตที่ยั่งยืนถาวร และอาจก่อให้เกิดความรุนแรงจนถึงขั้นความเสียหายทำลายระบบนิเวศระบบใดๆ ก็ได้ (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2537 : 153)

ความหมายของนิเวศวิทยามนุษย์นอกจากจะหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมแล้วนั้น ยังหมายถึง การศึกษาถึงการปรับตัวของมนุษย์ต่อเงื่อนไขต่างๆ ของสภาพแวดล้อมทางกายภาพ นักวิชาการด้านนิเวศวิทยามนุษย์อย่าง Robert E. park ได้ศึกษา

ปัญหาการพัฒนา และการจัดระบบชุมชน โดยได้นำหลักการทางวิทยาศาสตร์ชีวภาพมาใช้ศึกษา พฤติกรรมของมนุษย์ เช่น การอยู่ร่วมกันของชุมชนมนุษย์ ทำนองเดียวกันกับนกชนิดเดียวกัน มักจะอยู่รวมกันเป็นฝูง หรือพืชชนิดเดียวกันจะเกิดในบริเวณเดียวกัน เป็นต้น พาร์คได้เน้น ถึงการพัฒนาของมนุษย์ที่มีเหนือสัตว์และพืช มนุษย์ไม่อยู่ในฐานะที่ยอมจำนนต่อธรรมชาติ อย่างเช่นพืชและสัตว์ แต่มนุษย์อาศัยเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับสภาพแวดล้อม มนุษย์มีสถาบันตามลักษณะวัฒนธรรมและอยู่รวมกันเป็นสังคม

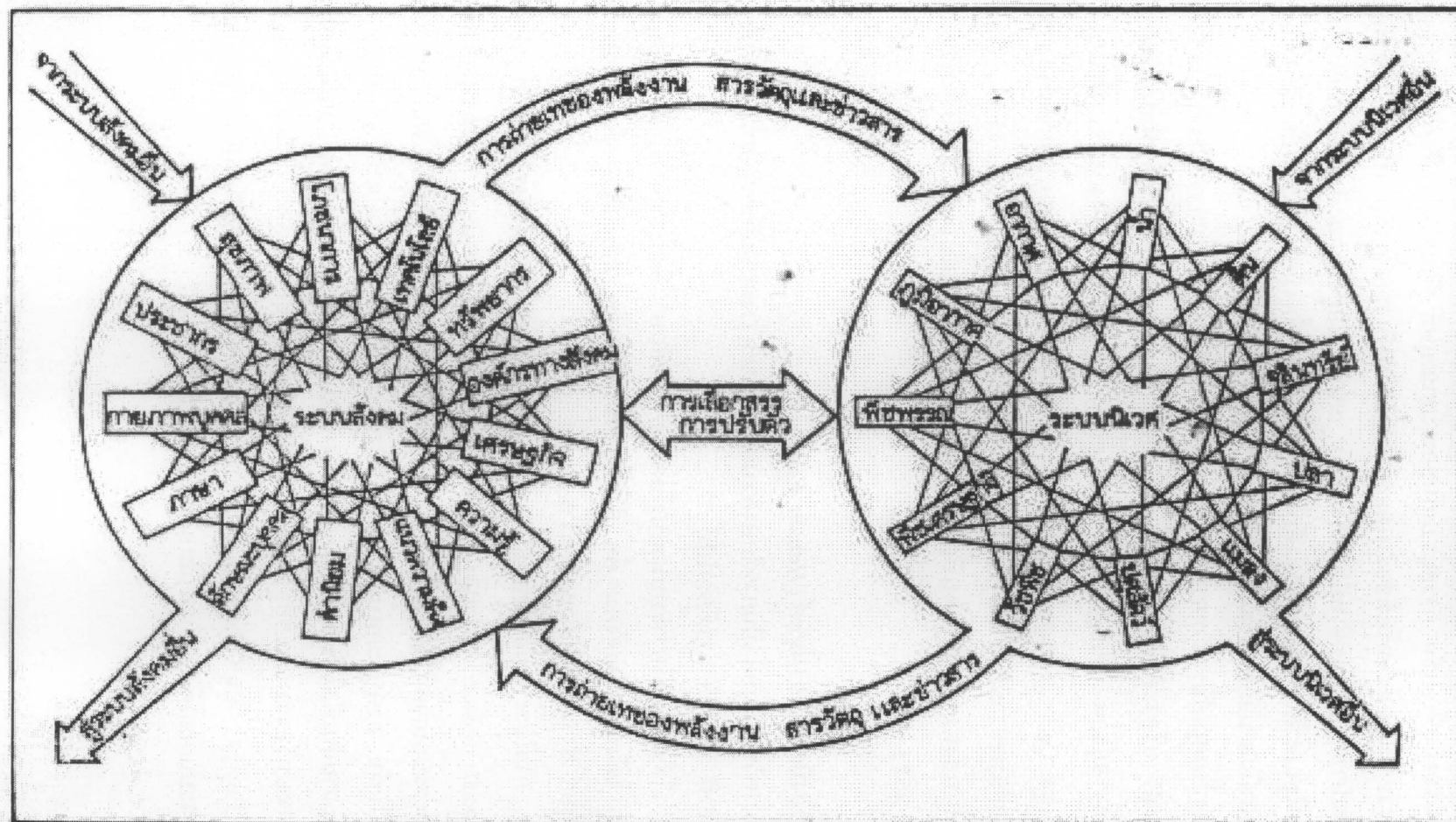
ดังนั้นมนุษย์นี้เวศวิทยาตามความหมายของพาร์ค จึงเป็นการศึกษาถึงระดับกึ่งสังคม (Sub-Social) หรือระดับชีวภาพ (Biotic) ขององค์กรมมนุษย์อันเป็นระดับที่เป็นผลมาจากการ ต่อสู้เพื่อการอยู่รอด (Struggle for Existing) อยู่บนพื้นฐานของการร่วมมือแบบแข่งขัน (Competitive Co - operation) อย่างไม่มีการวางแผนไว้ก่อน แนวความคิดดังกล่าวนี้ได้รับ อิทธิพลจากแนวความคิดของชาร์ล ดาร์วิน หรือที่เรียกว่า Social Darwinism ซึ่งมักจะ เปรียบเทียบสังคมหรือกลุ่มคนที่ต้องต่อสู้กันเพื่อให้อยู่รอดเช่นเดียวกับสิ่งมีชีวิต (ชูศักดิ์ วิทยาคัด, 2531 : 5)

หลักการของนิเวศวิทยามนุษย์ (Human Ecology)

นิเวศวิทยามนุษย์ เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ทางธรรมชาติ ซึ่งมีหลักการดังต่อไปนี้

1. ใช้แนวคิดเรื่องระบบมาแบ่งโลกหรือพื้นที่ศึกษา ซึ่งระบบสามารถแบ่งออกเป็น 2 ระบบย่อย ได้แก่ ระบบสังคม คือ สังคมของมนุษย์ และ ระบบนิเวศ คือ ธรรมชาติที่อยู่ รอบตัวมนุษย์ ซึ่งระบบย่อยทั้งสองมีความสัมพันธ์กัน

2. ภายในระบบย่อยทั้งสองยังสามารถแบ่งย่อยออกเป็นองค์ประกอบได้อีก โดยระบบ สังคม (Social System) ประกอบด้วย ประชากร ความเชื่อ ค่านิยม อุดมการณ์ เทคโนโลยี เป็นต้น และระบบนิเวศ (Ecology System) ประกอบด้วย ดิน น้ำ ป่าไม้ พืช สัตว์ จุลินท รีย์ เป็นต้น องค์ประกอบแต่ละองค์ประกอบของทั้งสองระบบมีหน้าที่ของตนเอง มีการ ทำงานประสานกันเพื่อให้ระบบสังคมและระบบนิเวศสามารถดำรงอยู่ได้ ความสัมพันธ์ระหว่าง องค์ประกอบหรือระบบย่อยอยู่ในรูปของการถ่ายโอน (ไหล แลกเปลี่ยน และเคลื่อนย้าย) พลังงาน (Energy) วัตถุ (Material) และข่าวสาร (Information) โดยที่ลักษณะการถ่ายโอนบ่งถึง หน้าที่ของระบบย่อยหรือองค์ประกอบนั้น ๆ ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศกับระบบสังคม

(ดัดแปลงจาก A.Terry Rambo and Percy E.Sajise 1983 : 15)

3. เพื่อเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างระบบย่อยและองค์ประกอบ จึงต้องศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ในรูปโครงสร้างองค์การของระบบ แบ่งเป็นลำดับชั้นต่างๆ ทั้งแนวตั้งและแนวนอน

4. ต้องคำนึงถึงว่าระบบที่ศึกษามีการเปลี่ยนแปลงภายในระบบตามกาลเวลา กล่าวคือระบบสังคมและระบบนิเวศแต่ละระบบจะมีการปรับตัว (Adaptation) ภายในขอบเขตที่จำกัดและจะเกิดดุลยภาพของการพึ่งพิงระหว่างระบบ ถ้ามีแรงผลักดันจากภายนอกเข้ามาแทรกแซง หรือรบกวนทำให้ระบบเสียสมดุล ระบบจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการปรับตัวเพื่อคืนสู่ดุลยภาพใหม่อีกครั้ง

(Rambo and Sajiise, 1987 อ้างถึงใน วิริยะ ลิ้มปิ่นทน, 2543 : 1-3)

องค์ประกอบที่สำคัญของแนวคิดมนุษยนิเวศ

องค์ประกอบที่สำคัญของแนวคิดมนุษยนิเวศมี 6 ประการที่สำคัญ คือ

1. ลักษณะสำคัญของแนวคิดเรื่องมนุษยนิเวศ เป็นการมองสังคมมนุษย์และธรรมชาติในเชิงระบบ โดยอธิบายความสัมพันธ์ภายในของระบบนิเวศ (Ecosystem) และระบบสังคม (Social systems) รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างระบบทั้งสองในรูปของการไหลของข่าวสารพลังงานและวัตถุ ซึ่งในแต่ละระบบมีการจัดโครงสร้างภายในระบบในลักษณะเครือข่ายและลำดับชั้น (Hierarchies) และมีพลวัตของการเปลี่ยนแปลงของระบบนั้นๆ ด้วย

2. เป็นการมองสังคมมนุษย์และธรรมชาติเป็นเชิงระบบ เพราะเหตุว่าระบบประกอบด้วยองค์ประกอบย่อยต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์กัน และองค์ประกอบแต่ละส่วนต่างมีอิทธิพลต่อกันและกัน กล่าวคือ ถ้าส่วนใดส่วนหนึ่งของระบบเปลี่ยนแปลงไป ส่วนอื่นๆ ก็ย่อมได้รับความกระทบกระเทือนไปด้วย ระบบทั้งสองแยกองค์ประกอบได้เป็น

2.1 ระบบนิเวศ (Ecological System) ประกอบด้วย องค์ประกอบที่มีปฏิภรียาโต้ตอบกัน เช่น ดิน น้ำ ภูมิอากาศ พืช สัตว์ เป็นต้น องค์ประกอบเหล่านี้ประกอบกันเข้าเป็นระบบโดยที่แต่ละส่วนต่างก็มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เช่น คุณภาพของดิน มีผลต่อความเจริญเติบโตของพืช ภูมิอากาศมีผลต่อความเจริญเติบโตของพืชและสัตว์

2.2 ระบบสังคม (Social Systems) ประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 4 ส่วน คือ ประชากร เทคโนโลยี โครงสร้างทางสังคมและอุดมการณ์ แต่ละส่วนต่างมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของกันและกัน

3. ความสัมพันธ์ภายในแต่ละระบบ และระหว่างระบบ โดยแต่ละองค์ประกอบของระบบทั้งสองมิได้เป็นระบบเปิด แต่มีความสัมพันธ์และมีอิทธิพลต่อกัน ซึ่งแสดงออกโดยการไหลของพลังงาน วัตถุ และข่าวสารข้อมูล โดยสามารถแยกออกได้เป็น 3 ส่วน คือ

3.1 การไหลของพลังงาน (Energy Flow) พลังงานหมายถึง ความสามารถในการทำงาน เช่น ทำให้ส่วนใดส่วนหนึ่งของระบบเปลี่ยนแปลงจากสภาพที่เป็นอยู่ให้เปลี่ยนสภาพไป โดยในแต่ละองค์ประกอบ (Components) ต้องการพลังงานเพื่อให้ตนเองสามารถ

ทำงานได้ เพราะฉะนั้นจึงมีการไหลเวียนหรือแลกเปลี่ยนพลังงานในรูปแบบต่างๆ ซึ่งกันและกันทั้งภายในและระหว่างระบบ

3.2 การไหลของวัตถุ (Material Flow) คือ ในระบบนิเวศจะมีการไหลของวัตถุในรูปของแร่ธาตุต่างๆ ระหว่างแต่ละองค์ประกอบ (Components) ของระบบ แร่ธาตุที่สำคัญ เช่น ไนโตรเจน ฟอสฟอรัส และโพแทสเซียม จะไหลเวียนจากองค์ประกอบหนึ่งเป็นวงจร (Cycle) แร่ธาตุต่างๆ มีความจำเป็นสำหรับมนุษย์ ซึ่งได้มาจากระบบนิเวศ ทั้งนี้เพราะความเจริญเติบโตและพลังงานของมนุษย์เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศกับระบบสังคม

3.3 การไหลของข่าวสารข้อมูล (Information Flow) เป็นสัญญาณที่จะบ่งบอกหรือสื่อความหมายระหว่างองค์ประกอบต่างๆ ของระบบหรือระหว่างระบบ ข่าวสารอาจอยู่ในรูปของกลิ่น สี รูปร่าง เสียง คุณสมบัติ การเรียกชื่อพืชและสัตว์ ซึ่งล้วนแต่เป็นสัญญาณที่จะสื่อสารกันระหว่างมวลมนุษย์กับปรากฏการณ์ธรรมชาติที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

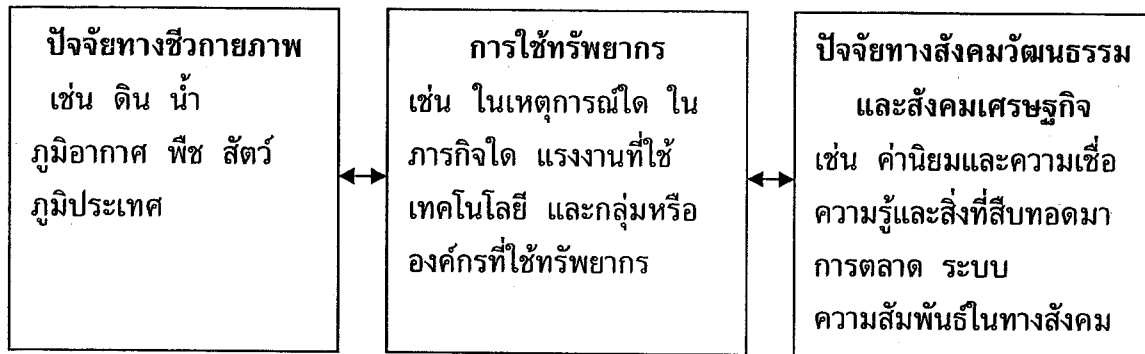
4. การจัดองค์กรภายในระบบ (System Organization) คือ ทั้งระบบนิเวศและระบบสังคมมิได้เป็นระบบปิด แต่เป็นระบบที่มีความสัมพันธ์กัน ทั้งในแนวราบ คือ เป็นระบบที่มีความเท่าเทียมกันและระบบเหล่านี้อาจรวมตัวกันเป็นเครือข่ายได้ ส่วนในแนวตั้ง คือ ระบบที่เล็กกว่า เป็นส่วนหนึ่งซึ่งมีความสัมพันธ์กับระบบที่ใหญ่ขึ้นไป ดังนั้น จึงเห็นความสัมพันธ์เป็นลำดับขั้นจากระบบเล็กสุดขึ้นไปหาใหญ่สุด รวมทั้งในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างระบบต้องพิจารณาทั้งในแนวราบและแนวตั้ง

5. พลวัตของระบบ (System Dynamic) คือการเปลี่ยนแปลงในแต่ละองค์ประกอบทำให้องค์ประกอบอื่นเปลี่ยนแปลง ทำให้ระบบต้องมีการปรับตัวและในการปรับตัวนี้ทำให้ระบบเปลี่ยนไปจากเดิม จากการเปลี่ยนแปลงในระบบนิเวศหรือระบบสังคมทำให้แต่ละระบบต้องปรับตัวและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง สิ่งที่ต้องคำนึงถึงในการเปลี่ยนแปลง คือ ในด้านพื้นที่ (Space) เวลา (Time) การตัดสินใจ (Decision - making) และการไหลหรือการแลกเปลี่ยน (Flow)

6. คุณสมบัติของระบบ คือ ระบบต้องทำหน้าที่เพื่อรักษาสภาพของตนให้คงอยู่ กล่าวคือ ระบบต้องประกอบด้วยคุณสมบัติดังนี้ คือ 1. ผลิตภาพ (Productivity) เป็นผลผลิตของระบบซึ่งสามารถวัดได้ในรูปของผลผลิต หรือรายได้สุทธิ 2. ความมั่นคง (Stability) เป็นภาวะซึ่งผลผลิตของระบบมีความคงที่หรือคงเส้นคงวาท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง 3. ความเท่าเทียมกัน (Equitability) เป็นรูปแบบของการแจกจ่ายผลผลิตของระบบระหว่างมวลมนุษย์และ 4. ความยั่งยืน (Sustainability) เป็นความสามารถของระบบที่สามารถคงอยู่ได้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงหรือพลังความกดดันและปัญหาต่างๆ (วิญญู จารัสพันธุ์, 2534 : 15-17)

เมื่อศึกษาและทำความเข้าใจต่อแนวคิดมนุษย์นิเวศ จะพบถึงลักษณะที่สำคัญของแนวคิด ได้แก่ 1) การมองระบบนิเวศน้อยอย่างเป็นระบบที่ไม่ได้แยกส่วน 2) การพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่เป็นระบบ มนุษย์จะสามารถดำรงอยู่ได้เกี่ยวกับระบบนิเวศหลายระบบ ซึ่งมีอิทธิพลซึ่งกันและกัน การมองลักษณะความสัมพันธ์เนื่องจากภายในระบบมีหลายองค์ประกอบ แต่ละองค์ประกอบจะมีหน้าที่เฉพาะ และทำงานเกี่ยวเนื่องกันทั้งภายในระบบและระบบต่างๆ เพื่อให้เกิดดุลยภาพในระบบเกิดขึ้นมา และ 3) กระบวนการความสัมพันธ์จะต้องมองลักษณะเปิด (Open Ecosystem) ในกระบวนการของความสัมพันธ์จะมีแกนตัวใดตัวหนึ่งที่สำคัญ ซึ่งเรียกว่า System Organization ที่จะป็นองค์กรภายในระบบเกิดขึ้นมา (ประสิทธิ์คุณรัตน์, 2535 : 7)

นอกจากนี้ การทำความเข้าใจในเรื่องความสัมพันธ์ของระบบสังคมและระบบนิเวศน์ตามแนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์นั้น ผู้วิจัยพบว่ายังมีความสอดคล้องกับแนวคิดระบบทรัพยากร ซึ่งถือว่เป็นแนวคิดที่สามารถอธิบายหรือเน้นให้เห็นว่า การใช้ทรัพยากรไม่ได้เกิดขึ้นจากเหตุผลใดเหตุผลหนึ่งเพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตามไม่ใช่เพียงแค่ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมทั้งหมดหรือปัจจัยทางด้านสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจทั้งหมดที่เข้าไปเกี่ยวข้องโดยตรงกับการใช้ทรัพยากรอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่อาจจะมีปัจจัยใดปัจจัยหนึ่งเข้าไปเกี่ยวข้องโดยตรงและมีปัจจัยอื่นๆ เข้าไปเกี่ยวข้องโดยอ้อม หรือมีปัจจัยตัวใดตัวหนึ่งเข้าไปเกี่ยวข้องมากกว่าปัจจัยตัวอื่น เช่น ปัจจัยทางสังคมวัฒนธรรมและเศรษฐกิจอาจเข้าไปเกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพยากรมากกว่าปัจจัยทางชีวภาพ และอาจเกิดขึ้นได้เช่นเดียวกันในทางกลับกัน ความสัมพันธ์ของปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับระบบทรัพยากรนั้นเป็นความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนของปัจจัยทางสิ่งแวดล้อม เทคโนโลยี และโดยลักษณะของทรัพยากรเองกับปัจจัยทางสังคม โดยมีพฤติกรรมการใช้ทรัพยากร (Resource Practice) เป็นศูนย์กลาง พฤติกรรมการใช้ทรัพยากรได้แก่ กระบวนการที่ใช้ ระยะเวลา ธรรมชาติ และความต้องการของมนุษย์ ระบบแรงงานที่ใช้ เทคโนโลยีที่ใช้ และกลุ่มคนที่ใช้เป็นต้น ซึ่งในขณะเดียวกันปัจจัยทางกายภาพและชีวภาพ (Related Biophysical Factors) ก็คือ ภูมิอากาศ พืช สัตว์ ดิน และน้ำ เป็นต้น ส่วนปัจจัยทางสังคมวัฒนธรรม และสังคมเศรษฐกิจ (Socio – cultural and Socio – economic Factors) จะหมายถึงค่านิยม และความเชื่อ วิถีทางปฏิบัติที่ทำสืบกันมา หรือองค์ความรู้ที่ถ่ายทอด ระบบครอบครัว ระบบความสัมพันธ์ เช่น ระบบเครือญาติ ภาวะตลาด และการครอบครองสิทธิทางกฎหมาย เป็นต้น ซึ่งต่างมีความสัมพันธ์ต่อกันในระดับต่างๆ กันไป ในแต่ละขั้นตอนที่แตกต่างกันไป ดังภาพที่ 2 ดังนี้ (Grandstaff 1997 อ้างถึงใน บุญธวัช บุญเจือ, 2544 : 15)

ภาพที่ 2 ความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันของปัจจัยต่างๆ ในระบบทรัพยากร

(Grandstaff 1997 อ้างถึงใน บุญธวัช บุญเจือ, 2544 : 15)

ความหมายของระบบทรัพยากร

ระบบทรัพยากรหมายถึง การเชื่อมต่อสัมพันธ์กันระหว่างองค์ประกอบ 3 องค์ประกอบนั้นคือ มนุษย์ สภาพทางชีวภาพ (พืชและสัตว์) และสภาพของชีวภาพ (สิ่งที่ไม่มีชีวิต) ที่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์ ทั้งยังเป็นโซ่ห่วงของความสัมพันธ์ของเหตุการณ์และกิจกรรมต่างๆ ซึ่งมีองค์ประกอบของสิ่งแวดล้อมโดยทั่วไป รวมทั้งมนุษย์ โดยผ่านการรับรู้ทรัพยากรจากแหล่งกำเนิด ผ่านกระบวนการ หรือเทคโนโลยีการแปรรูปจนเป็นที่พอใจของมนุษย์ สำหรับใช้เพื่อความจำเป็นของมนุษย์ (Ruddle & Rendinelli, 1983 อ้างถึงในบุญธวัช บุญเจือ, 2544 : 14)

กระบวนการและขั้นตอนในระบบทรัพยากร

ในระบบทรัพยากรนั้นได้ให้ความสำคัญกับการควบคุมทรัพยากรจากระบบสังคมและระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรของกลุ่มคนผู้ใช้ทรัพยากรในระบบสังคมนั้นๆ ซึ่งทำให้การได้มาซึ่งทรัพยากรแตกต่างกันไป ในกระบวนการและขั้นตอนในระบบทรัพยากรนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 5 ขั้นตอนดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การมีอยู่ของทรัพยากร (Availability of the Resource) หมายถึง เมื่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติของตัวมันเอง โดยที่ธรรมชาติของสิ่งนั้นก่อให้เกิดสภาวะทรงคุณค่าในกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือในสังคมใดสังคมหนึ่ง

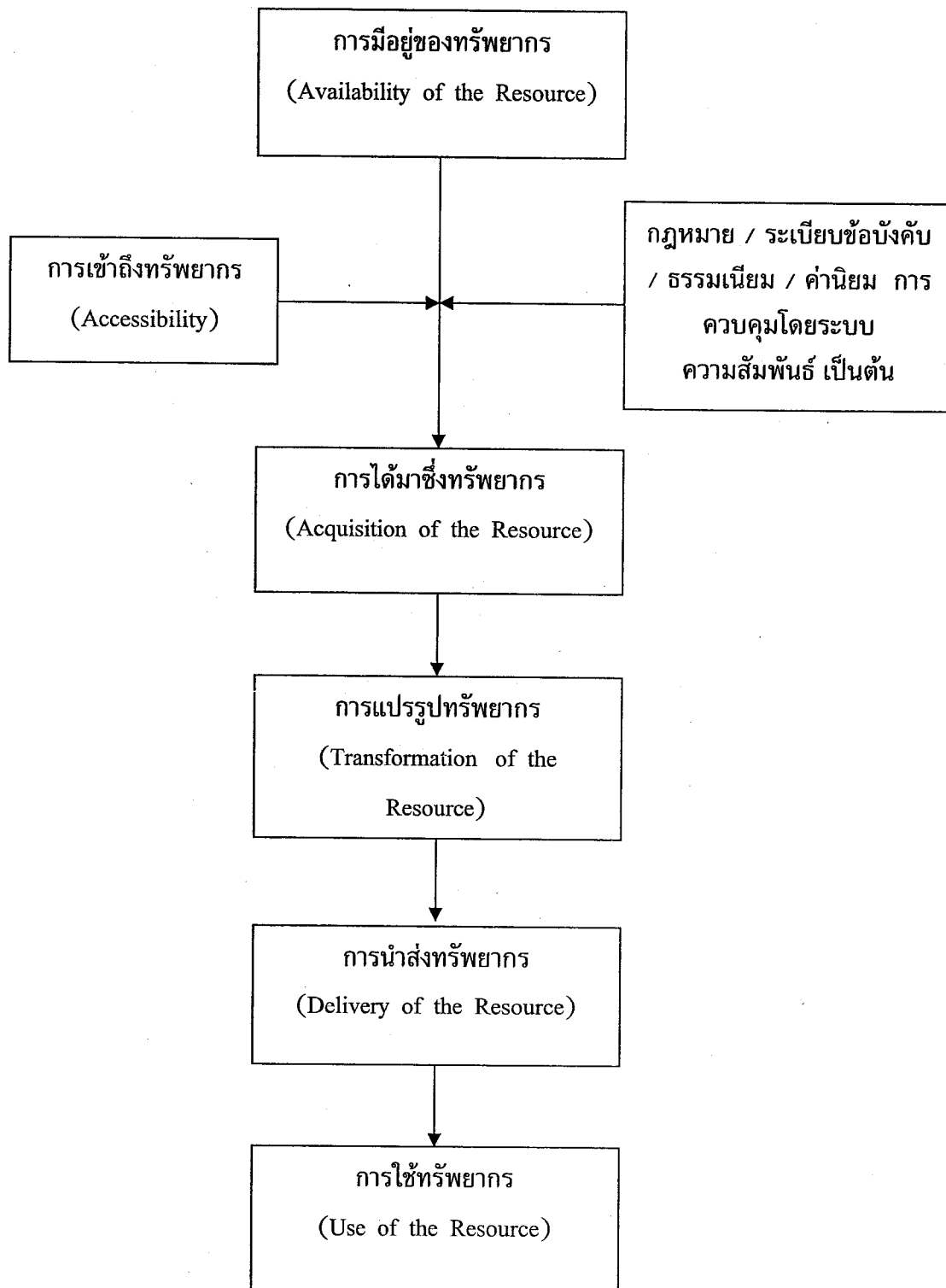
ขั้นตอนที่ 2 การได้มาซึ่งทรัพยากร (Acquisition of the Resource) หมายถึง เมื่อธรรมชาติของสิ่งนั้นก่อให้เกิดสภาวะทรงคุณค่าขึ้น จึงทำให้เกิดความต้องการ กลายเป็นสภาวะของการที่ต้องได้มาซึ่งทรัพยากรนั้น พร้อมๆ กับที่เกิดสภาพเงื่อนไขและความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรนั้น เกิดระบบการควบคุมในการที่กลุ่มคนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องจะเข้าถึงและได้มาซึ่งทรัพยากร ซึ่งจะทำให้การที่จะเข้าถึงทรัพยากรได้แตกต่างกันไป การควบคุมดังกล่าวอาจเป็น

การออกกฎหมายโดยระบบรัฐ ระบบธรรมเนียมท้องถิ่น ระบบความสัมพันธ์ที่แสดงให้เห็นถึง สถานภาพที่แตกต่างกันในสังคม กฎระเบียบเฉพาะในกลุ่ม หรือการสร้างขนบธรรมเนียมหรือ จารีตใด ๆ ก็ตาม เพื่อให้เป็นที่ยอมรับหรือรับทราบในระหว่างกลุ่มของผู้ที่ต้องการใช้ทรัพยากร

ขั้นตอนที่ 3 การแปรรูปทรัพยากร (Transformation of the Resource) หมายถึงการที่ ทรัพยากรจำเป็นต้องได้รับการปรับเปลี่ยนหรือแปรรูป เพื่อให้สามารถใช้หรือบริโภคได้ตาม วิถีทางของระบบสังคมใดระบบสังคมหนึ่ง ขั้นตอนการแปรรูปจะได้รับอิทธิพลจากปัจจัยทาง ชีวกายภาพ และปัจจัยทางสังคมวัฒนธรรม เทคโนโลยี และสังคมเศรษฐกิจเช่นเดียวกับขั้นตอน อื่น ๆ ยกตัวอย่างเช่น ในการใช้มะพร้าวเพื่อเป็นทรัพยากรในระบบอาหารของมนุษย์นั้น ใน สังคมหนึ่งในช่วงระยะเวลาหนึ่งการแปรรูปอาจไม่มีความจำเป็น แต่เมื่อสภาวะทางสังคมและ ระบบเศรษฐกิจมีความเปลี่ยนแปลง การคิดประดิษฐ์และปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีแปรรูปมะพร้าว เพื่อเป็นกะทิสำเร็จรูปก็มีความจำเป็นมากขึ้นเป็นต้น

ขั้นตอนที่ 4 การนำส่งทรัพยากร (Delivery of the Resource) หมายถึงการที่ ทรัพยากรนั้นถูกนำไปยังผู้บริโภค หรือผู้ใช้ทรัพยากรในอีกกลุ่มสังคมหนึ่ง ซึ่งหมายถึง มีการใช้เทคโนโลยีในระดับต่างๆ มีการใช้แรงงานในลักษณะต่างๆ อย่างไรบ้าง ระยะเวลาที่ใช้ ระบบขนส่งที่เกี่ยวข้อง และกิจกรรมเฉพาะที่พัฒนาขึ้น เพื่อให้การนำส่งถูกต้องเหมาะสมกับ ลักษณะของทรัพยากรและความต้องการของสังคม

ขั้นตอนที่ 5 การใช้ทรัพยากร (Use of the Resource) หมายถึงการที่ทรัพยากรหรือ ทรัพยากรที่ถูกแปรรูป หรืออาจกล่าวได้ในที่นี้เป็นผลิตภัณฑ์ (Product) แล้วนั้นถูกนำมาใช้ โดยผู้บริโภคในระบบของผู้บริโภค ซึ่งทำให้เกิดภาวะของตลาด ตามระดับความต้องการ และข้อ เกรี้ยวที่ปรับไปตามปัจจัยทางสังคมวัฒนธรรม และสภาพเศรษฐกิจ และส่งผลกลับมายังการ ใช้ทรัพยากรหรือผลิตภัณฑ์นั้น ๆ (วิญญู จารัสพันธ์, 2539 อ้างถึงในบุญธวัช บุญเจือ, 2544 : 14) ดังภาพที่ 3

ภาพที่ 3 ความสัมพันธ์ของกิจกรรมและการควบคุมการเข้าถึงในกระบวนการนำทรัพยากรมาใช้
(วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์, 2539 อ้างถึงในบุญธวัช บุญเจือ อ้างแล้ว)

ดังนั้นแนวคิดระบบทรัพยากรนั้นสามารถสรุปออกเป็น 2 ประเด็น และสามารถนำมาใช้ในการวิจัยครั้งนี้ คือ 1) ทำให้ทราบว่าภายในกระบวนการและขั้นตอนในระบบทรัพยากรนั้นเป็นอย่างไร ปัจจัยที่สำคัญต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนคืออะไร และส่งผลต่อกันอย่างไรบ้าง รวมไปถึงการไหลของทรัพยากรที่ถูกแปรเปลี่ยนไปในรูปแบบต่างๆ หรือเป็นพลวัตของทรัพยากร 2) ช่วยให้เข้าใจการเข้าถึง การควบคุม การใช้ประโยชน์จากทรัพยากร และระบบความสัมพันธ์ของกลุ่มคนต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นชุมชน นายทุน บุคคลภายนอก ที่มีความแตกต่างกันและส่งผลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ก่อให้เกิดกฎระเบียบเฉพาะในกลุ่ม เกิดขนบธรรมเนียมหรือจารีตต่างๆ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุปแล้ว ทั้งแนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์และแนวคิดระบบทรัพยากรล้วนเป็นแนวคิดที่อธิบายถึงความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ของระบบนิเวศและระบบสังคม เมื่อองค์ประกอบของระบบใดระบบหนึ่งเปลี่ยนแปลงไป ก็ส่งผลหรือมีอิทธิพลต่ออีกระบบ ให้เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย และภายใต้การเปลี่ยนแปลงของระบบแต่ละระบบนั้นก็จะมีปัจจัยหรือเงื่อนไขบางประการหรือหลายประการ ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงหรือการจัดการกับระบบนั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นระบบสังคมหรือระบบนิเวศ เช่น ปัจจัยทางด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ เป็นต้น

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยนำเอาแนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์และระบบทรัพยากรข้างต้นมาอธิบายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของมนุษย์โดยเฉพาะชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งมีระบบสังคมที่พึ่งพิงอยู่กับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างเป็นรูปธรรม จะเห็นได้ว่าแนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์นี้จะเน้นให้เห็นความสำคัญของการไหลของวัตถุ ขาวสาร ซึ่งจากปรากฏการณ์ทางสังคมในบริบทบ้านพาลูกานันตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้มีพัฒนาการในการจัดการกับทรัพยากรธรรมชาติหรือระบบนิเวศของตนเองมาตลอด การดูตทรายจากแม่น้ำโขง ส่วนหนึ่งเป็นการตัดสินใจของชุมชนทำให้ระบบนิเวศของแม่น้ำโขงช่วงหาดหน้าหมู่บ้านพาลูกาเกิดการเปลี่ยนแปลงไป และเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงไปของระบบนิเวศ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนก็คือ การร่วมกันตัดสินใจของชุมชนต่อการเลือกวิธีการจัดการที่เหมาะสมกับระบบนิเวศและระบบสังคมในชุมชนของตนเอง รวมไปถึงกระบวนการต่อรอง การเข้าถึงทรัพยากร การจัดตั้งองค์กร การสร้างกฎกติกา ฯ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของระบบสังคมและระบบนิเวศได้เป็นอย่างดี และเมื่อทบทวนแนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์แล้วนั้น ผู้วิจัยพบว่าเป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมและระบบนิเวศ คือ มนุษย์มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม โดยผ่านกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การเข้าถึง การควบคุมและการใช้ประโยชน์ ดังนั้นแนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จึงมีความเหมาะสมที่จะช่วยอธิบายปรากฏการณ์ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เพื่อให้เห็นถึงพลวัตการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน

2. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (Natural Resources Management)

หลายปีที่ผ่านมามนุษย์มองว่าการลดลงของทรัพยากรธรรมชาติแปรผันโดยตรงกับการเพิ่มปริมาณประชากรมนุษย์ และโทษของการปฏิบัติอุตสาหกรรม ว่าเป็นแรงผลักดันทำให้มลพิษสิ่งแวดล้อมเพิ่มมากขึ้น มนุษย์ในซีกโลกตะวันตกตื่นตัวต่อการอนุรักษ์ พยายามหาหนทางทุกอย่างเพื่อให้โลกตะวันออกกระชับยับยั้งการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ โดยไม่ได้มองย้อนกลับไปเลยว่าทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ ที่โลกตะวันออกแปรรูปโดยใช้กระบวนการผลิตทางอุตสาหกรรมนั้น ล้วนแล้วแต่เกิดจากผลพวงของระบบทุนนิยมและบริโภคนิยมที่แพร่กระจายขยายตัวมาจากโลกตะวันตกแทบทั้งสิ้น การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติตามแนวคิดตะวันตก บางครั้งจึงไม่สามารถนำมาปรับใช้กับสถานการณ์การทำลายทรัพยากรธรรมชาติที่รุนแรง ดังปรากฏให้เห็นได้อย่างชัดเจนในประเทศไทยปัจจุบัน (กิตติภูมิ มีประดิษฐ์, 2546 : 171-172) กระแสการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในบริบทสังคมไทยนั้น เริ่มต้นตัวมากขึ้น เมื่อระบบนิเวศเริ่มเปลี่ยนแปลงไป ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ฤดูหนาวที่สั้นลง ฤดูร้อนที่ยาวนานมากขึ้น หลายหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนเริ่มมีนโยบายเกี่ยวกับการจัดการและอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

ความหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรชาตินั้น มีผู้ให้ความหมายไว้มากมาย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงระบบคิดของนักวิชาการในสังคมไทยที่มีต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้งในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งในอดีตการนิยามความหมายของการจัดการทรัพยากรชาตินั้น มักเป็นไปในลักษณะของการเอามนุษย์และความต้องการของมนุษย์เป็นที่ตั้งในการนำทรัพยากรมาใช้ ส่วนปัจจุบันการนิยามความหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติมักเอาธรรมชาติเป็นตัวตั้ง คือการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล และคำนึงกับบริบทของสภาพแวดล้อมนั้นๆ เป็นหลัก

ความหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในอดีต

ในการนิยามความหมายของทรัพยากร และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในทัศนะของนักวิชาการในอดีตนั้นพบว่า ทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ มีประโยชน์ในทางเศรษฐกิจ สามารถสนองความต้องการของมนุษย์ได้ หรือมนุษย์สามารถนำมาใช้ประโยชน์ ทั้งนี้รวมถึงกำลังงานจากมนุษย์ด้วย (นิวัติ เรืองพานิช, 2524 : 38 ; สมิทธิ์ สระอุบล, 2532 : 22)

ส่วนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง การดำเนินการต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างมีประสิทธิภาพ การนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด และยืดอายุการใช้งานให้ยาวนานที่สุด เพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนั้นๆ สามารถเอื้ออำนวยให้มวลมนุษย์สามารถใช้ตลอดไป โดยไม่ขาดแคลนและมีปัญหาใดๆ ตามมา

ดังนั้นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติจึงต้องกระทำด้วยความฉลาด แต่มิได้หมายความว่า จะเก็บรักษา
 สิ่งเหล่านั้นไว้โดยมิได้นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อมนุษย์ (อำนาจ เจริญศิลป์, 2539 : 4 ; วิชัย
 เทียนน้อย, 2539 : 17)

หลักการของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในอดีต

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ มีหลักการดังต่อไปนี้

1. ต้องการให้มีทรัพยากรธรรมชาติสำหรับมนุษย์ได้ใช้สอยและพึงพิงในการดำรงชีวิต
 ทั้งโดยปัจจัยสี่ ความสะดวกสบาย และความปลอดภัยของชีวิต ซึ่งการจัดการที่ถูกต้องใน
 ทรัพยากรธรรมชาติจะสามารถทำให้การให้ผลแบบยั่งยืนตลอดไป

2. การจัดการนั้นมุ่งหวังที่จะให้ทรัพยากรธรรมชาติที่ประกอบกันอยู่ภายในระบบมี
 ศักยภาพในการให้ผลแบบยั่งยืนอย่างถาวร และเป็นไปด้วยความมั่นคง ในลักษณะเช่นนี้เป็น
 ความมุ่งหวังที่จะให้ความเพิ่มพูน จากทรัพยากรธรรมชาติหรือสต็อก (Stock) ภายในระบบ ซึ่ง
 ความเพิ่มพูนนี้มนุษย์สามารถนำมาใช้ได้อย่างถาวร ส่วนเพิ่มพูนนี้เปรียบเสมือนเงินส่วนดอกเบีย
 ของเงินต้นจากธนาคารนั่นเอง ดังนั้นถ้านำสิ่งนี้มาใช้ก็ไม่สามารถใช้ทรัพยากรธรรมชาตินั้นหมดไป
 หรือร่อยหรอไปได้

3. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติจะบรรจุแนวทางปฏิบัติในการควบคุมของเสีย
 (Waste) มิให้เกิดขึ้นภายในระบบสิ่งแวดล้อม เพราะถ้าเกิดปัญหาแล้วจะทำให้สต็อกของ
 ทรัพยากรนั้นมีศักยภาพในการผลิตลดลง ซึ่งสุดท้ายอาจจะต้องเผชิญการขาดแคลนทรัพยากรใน
 อนาคต อีกทั้งอาจมีปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นภายในระบบนั้นๆ ด้วย อย่างไรก็ตาม ของ
 เสียในที่นี้หมายถึงสิ่งที่ไม่ต้องการและสร้างปัญหาสิ่งแวดล้อมอันอาจจะเกิดขบวนการผลิต
 ขบวนการใช้ และขบวนการเปลี่ยนรูปผลิตภัณฑ์ เป็นต้น ซึ่งแนวทางการจัดการนั้นจะต้อง
 กำหนดแนวทางในการกำจัดไว้อย่างแน่นอน รวมไปถึงการนำของเสียนั้นๆ มาใช้ให้เกิด
 ประโยชน์ต่อชุมชนด้วย

4. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติดังได้กล่าวแล้วว่า ได้ยึดหลักการของการอนุรักษ์วิทยา
 มาเป็นพื้นฐาน ดังนั้นแนวทางในการดำเนินการจัดการจึงต้องมีการรักษา สงวน ปรับปรุง
 ซ่อมแซมและพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่ในสภาพที่ดีตามธรรมชาติในสภาพที่กำลังมีการใช้
 และในสภาพที่ทรุดโทรมร่อยหรอ เพราะการใช้ที่ผ่านมาด้วย ซึ่งเป็นคาดหวังได้ว่า ถ้าดำเนินการ
 ดังกล่าวแล้วจะทำให้มีทรัพยากรธรรมชาติใช้สอยชั่วกาลนาน

5. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นต่อสิ่งใด ระบบใดหรือท้องถิ่นใด มี
 ความต้องการนอกจากจะเกี่ยวข้องกับการใช้ การกำจัดของเสีย การเพิ่มศักยภาพในการผลิต
 ของสต็อก และการปรับปรุงซ่อมแซมแล้วก็ยังคงต้องใช้ให้มีการจัดองค์ประกอบภายในระบบ
 สิ่งแวดล้อมหรือระบบนิเวศน์ให้มีชนิด ปริมาณของแต่ละชนิด และสัดส่วน ของสิ่งแวดล้อมใน
 ระบบให้ได้มาตรฐานธรรมชาติที่ทุกๆ สิ่ง ทุกชีวิตในระบบสามารถอยู่ได้อย่างเป็นสุข ทำให้ระบบ

นั้น ๆ อยู่ในภาวะสมดุลตามธรรมชาติ ทั้งนี้เพื่อจะได้มีศักยภาพในการผลิตและป้องกันมลพิษที่จะเกิดขึ้นได้

6. การจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้น มีความมุ่งหวังอย่างยิ่งที่จะทำให้คุณภาพชีวิตของมนุษย์และสิ่งที่เกี่ยวข้องดีขึ้น คุณภาพชีวิตนั้นมีปัจจัยที่เกี่ยวข้องคือ ปัจจัยทางการศึกษา เศรษฐกิจ สภาพสังคม เชื้อชาติ สภาพทางภูมิศาสตร์ สถานภาพทางทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่น และสุดท้ายคือความพอใจ (อานาจ เจริญศิลป์, 2539 : 11-12)

จะเห็นได้ว่าแนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ผ่าน ๆ มา มีเป้าหมายเพื่อการนำทรัพยากรมาใช้ให้เกิดประโยชน์โดยยังคงมีรูปแบบที่นำไปเพื่อแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพราะการเจริญเติบโตทางด้านเทคโนโลยี การผลิตที่เน้นตอบสนองบริโภคนิยม เช่น การแก้ปัญหาในการผลิตกระดาษเพื่อให้ทันต่อความต้องการของตลาด โดยการสนับสนุนให้ปลูกต้นยูคาลิปตัส ซึ่งถือว่าเป็นพืชโตเร็ว แต่ส่งผลกระทบต่อสภาพดิน ซึ่งก็ต้องหาทางแก้ไขปัญหาดินเสื่อมโทรมต่อไป นั่นแสดงให้เห็นถึงการพัฒนาไปแก้ปัญหาไป และยิ่งเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางอยู่นั่นเอง ดังนั้นแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติจึงถูกตั้งคำถามว่า แนวทางการจัดการนั้นไม่จำเป็นจะต้องตอบสนองหรือเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางเท่านั้น การจะจัดการกับทรัพยากรธรรมชาติให้อยู่คู่กับมนุษย์ตลอดไปนั้น ทรัพยากรธรรมชาติจำเป็นต้องได้รับการปฏิบัติอย่างถูกต้องจากมนุษย์ โดยเฉพาะมนุษย์ที่อาศัยพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติจากที่นั้น ๆ ก็ย่อมจะเป็นผู้ที่รู้จักการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในแบบที่เหมาะสมในแต่ละท้องถิ่นเป็นอย่างดี ดังนั้นรูปแบบหรือแนวความคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในปัจจุบันจึงได้มีนักวิชาการหลายท่านได้กล่าวถึง ดังนี้

ความหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในปัจจุบัน

ตามที่คุณวิจัยได้กล่าวนำมาแล้วในเบื้องต้นว่า การนิยามความหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในปัจจุบันนั้นแปรเปลี่ยนไปอย่างมาก ซึ่งจะแตกต่างไปจากการนิยามและให้ความหมายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของนักวิชาการในอดีตที่เน้นการนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์โดยคำนึงที่ความต้องการการใช้ทรัพยากรของมนุษย์เป็นหลัก แต่ในปัจจุบันการจัดการทรัพยากรได้นิยามไว้ว่าหมายถึง การจัดการที่เน้นให้ทรัพยากรคงอยู่ การจัดการที่มีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพบริบทของสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้รวบรวมนิยามและความหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดังนี้

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ หมายถึง วิธีการดำเนินการ หรือวิธีการปฏิบัติเพื่อให้ทรัพยากรดำรงอยู่ มีเพิ่มขึ้น หรือไม่ถูกทำลายจนเกินขอบเขต ไม่ว่าโดยตรงหรือโดยอ้อม ไม่ว่าจะเป็นการป้องกัน การรักษา หรือการแก้ไขก็ตาม ระบบของทรัพยากรธรรมชาติถือว่าเป็นทรัพยากรสาธารณประโยชน์ (Common Properties) มีความสำคัญต่อการนำมาพิจารณา เพราะทรัพยากรดังกล่าวเป็นทรัพย์สินของส่วนรวม (Collective Goods) ชุมชนจะต้องมีการลงทุน

ร่วมกันแม้ว่าเป็นการลงทุนที่มีใช้ตัวเงินก็ตาม ถ้าหากมีผู้บุกรุกหรือเข้ามาใช้ประโยชน์ที่สาธารณะอย่างเสรี สมาชิกภายในชุมชนจะต้องสืบทอดให้ทราบข้อเท็จจริงในสภาพปัญหานั้น แล้วหามาตรการแก้ไขร่วมกัน อาจจะมีการสร้างข้อตกลง หรือระเบียบกฎเกณฑ์จากความเห็นของสมาชิกในชุมชนโดยส่วนรวม (จักรพันธ์ ปัญจะสุวรรณ, 2545 : 7 ; Uphoff, 1986 อ้างถึงในพระมหาสุนทร ปัญะพงษ์, 2545 : 64)

เมื่อมีการนิยามความหมายของการจัดการทรัพยากรแบบใหม่ ภาครัฐจึงมีแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยคณะอนุกรรมการเพื่อจัดทำคู่มือการจัดทำแผนแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระดับจังหวัด ซึ่งพบว่ามีแนวทางในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติอยู่ 4 ประการ ดังนี้

1. การสงวน (Preservation) หมายถึงการดำรงไว้ซึ่งความสมดุลของธรรมชาติ โดยปล่อยทรัพยากรธรรมชาติให้มีการเจริญเติบโต และมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันตามธรรมชาติ โดยมนุษย์ไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยวและต้องใดๆ ทั้งสิ้น

2. การอนุรักษ์ (Conservation) หมายถึงการดูแลป้องกันรักษา ซ่อมแซม ปรับปรุงและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ต่อมนุษย์มากที่สุดโดยไม่ทำลาย กล่าวคือการใช้ทรัพยากรอย่างชาญฉลาด ให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวมมากที่สุดและเป็นเวลายาวนานที่สุด กระจ่ายการใช้ประโยชน์อย่างทั่วถึง และนำมาใช้อย่างถูกต้องตามกาลเทศะด้วย

3. การพัฒนา (Development) หมายถึงการปรับปรุง พัฒนา บูรณะทรัพยากรธรรมชาติให้มีสภาพที่ดี สามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์อีก เช่น การฟื้นฟูแหล่งน้ำที่เสื่อมโทรม

4. การใช้ประโยชน์ (Use) หมายถึงการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์อย่างถูกต้องตามหลักวิชาการ (คณะอนุกรรมการเพื่อจัดทำคู่มือการจัดทำแผนแนวทางการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระดับจังหวัด, 2533 อ้างถึงในพระมหาสุนทร ปัญะพงษ์, 2544 : 68)

นอกนั้นยังมีนักวิชาการที่ได้ให้หลักการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเอาไว้ คือ หลักการจัดการทรัพยากรชุมชน (Community Base Resource Management หรือ CBRM) ได้แก่

1. หลักการในการจัดการทรัพยากรชุมชน เป้าหมายหลักอยู่ที่ประชากรภายในชุมชนจะเป็นผู้รู้ระบบทรัพยากร รู้ปัญหาและศักยภาพได้ดีที่สุด แต่การจะมีระบบการจัดการที่นำไปสู่ความยั่งยืนของระบบนิเวศของชุมชนในภาพรวมนั้น ต้องคำนึงถึงความยั่งยืนของระบบนิเวศ ความยั่งยืนของระบบสังคมหรือชุมชนนั้นๆ ความยั่งยืนของวัฒนธรรม ความยั่งยืนทางด้านเศรษฐกิจ

2. องค์ประกอบของ CBRM ประกอบด้วย

2.1 การพัฒนาหรือการบริหารจัดการต้องเป็นไปอย่างต่อเนื่อง มีวิวัฒนาการ เพื่อสนองความต้องการและคุณภาพชีวิตของประชาชนในท้องถิ่น

2.2 ระบบการเปลี่ยนแปลงของชุมชนจะต้องคำนึงถึงโครงสร้างของชุมชน กลุ่มองค์กรต่างๆ และคำนึงถึงอนาคตของอนุชนรุ่นหลัง (New Generation) ที่จะต้องมารับภาระกับระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

2.3 เป็นการจัดการและการกระทำที่อยู่ภายในขอบเขตจำกัดของระบบนิเวศทางธรรมชาติของชุมชน ต้องมีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้มีความหลากหลาย (Diversity) เพื่อสร้างความสมดุลให้แก่ระบบนิเวศ

2.4 การนำเทคโนโลยีมาใช้ต้องให้เกิดความเหมาะสมกับการผลิตของชุมชน มีการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงมาตรฐานการครองชีพ รูปแบบการบริโภคของชุมชนให้อยู่ในรูปของการประหยัด รู้คุณค่า

3. กลยุทธ์ในการดำเนินงานประกอบด้วย

3.1 ชุมชนเป็นผู้ดำเนินการเองกระทำได้โดยการให้ความสำคัญต่อสภาพพื้นที่ของท้องถิ่น การทำความเข้าใจระบบการใช้ทรัพยากรและประโยชน์ต่างๆ ตลอดทั้งความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนโดยมองให้ครอบคลุมทุกระดับตั้งแต่ระดับปัจเจกบุคคล ครัวเรือน กลุ่มองค์กรหรือชุมชนและลุ่มน้ำ เป็นต้น ทั้งนี้จะต้องคำนึงถึงจุดประสงค์ของการวิเคราะห์ปัญหาแต่ละอย่าง หลังจากนั้นมีการสำรวจข้อมูลเบื้องต้น (Inventory) เกี่ยวกับระบบทรัพยากรนั้นๆ เพื่อหาขีดจำกัด (Capacity) ของทุกระบบภายในระบบนิเวศนั้นๆ ให้ความสำคัญต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือศักยภาพของชุมชนเท่าที่จะทำได้

3.2 ในระยะยาวควรให้ชุมชนเป็นศูนย์กลาง (Community Center) กระตุ้นให้เกิดกิจกรรมร่วมของชุมชน (Collective Action) และการกระจายผลประโยชน์ที่ไม่มุ่งเน้นภาคเอกชน (Private Sector) เป็นสำคัญ

3.3 สร้างระบบการตัดสินใจระดับล่างภายในชุมชน กระทำได้โดยการกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่นหรือชุมชน เพื่อให้ความเป็นอิสระ (Autonomy) และสามารถควบคุมได้ด้วยตนเอง ขณะเดียวกันก็ควรจะอยู่ภายใต้ระบบวัฒนธรรมของท้องถิ่นหรือระเบียบแบบแผนของชุมชนเป็นแนวทาง

3.4 การใช้ CBRM ควรจะให้โอกาสแก่ทุกชุมชน โดยการสร้างมาตรฐานการยอมรับให้เกิดขึ้นในชุมชนเพื่อที่จะให้เกิดการเรียนรู้โดยการกระทำหรือปฏิบัติจริง (Learning by Doing) หรือนำร่องให้เห็นตัวอย่างที่ชุมชนสามารถจัดการได้เอง (เขาวลัด อดิชาติวิมล, 2536 อ้างถึงในพระมหาสุทนต์ ปญญะพงษ์, 2545 : 64-65)

กล่าวโดยสรุปการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในยุคปัจจุบัน หมายถึง การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติหรือวิธีดำเนินการเพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาติดำรงอยู่ หรือไม่ถูกทำลายไปจนเกินขอบเขต เพราะทรัพยากรธรรมชาติถือเป็นทรัพย์สินของส่วนรวม ทั้งนี้การจัดการทรัพยากรธรรมชาติในสังคมปัจจุบันจะต้องวิเคราะห์ร่วมในมิติของการตัดสินใจของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องร่วมด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจัดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสาธารณะสมบัติที่จำเป็นจะต้องได้รับความเห็นชอบจากบุคคลหลายฝ่าย สมาชิกในชุมชนโดยส่วนรวมนั้นสามารถที่จะสร้างข้อตกลงหรือกฎระเบียบหรือมาตรการแก้ไขป้องกันขึ้นมาเพื่อการเข้าถึงและการควบคุมอย่างเป็นธรรม

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้เลือกเอาการให้ความหมายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในยุคปัจจุบัน เพื่อนำมาใช้อธิบายถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขงที่สะท้อนความเป็นพลวัต และเพื่อศึกษาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนภายใต้เงื่อนไขต่างๆ รวมถึงผลกระทบจากการจัดการทรัพยากรที่จากอดีตชุมชนเคยเป็นผู้ตัดสินใจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และเป็นการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยใช้มิติวัฒนธรรมชุมชนอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สะสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษ มีการสืบทอดสู่คนรุ่นหลัง เช่น มีพิธีขอฝนก่อนฤดูทำนา การขอขมาน้ำ เป็นต้น เป็นพิธีกรรมที่ช่วยยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในชุมชนไม่ให้เอาเปรียบและทำลายทรัพยากรธรรมชาติให้ใช้ประโยชน์อย่างรู้ค่าแต่ในปัจจุบันเมื่อระบบสังคมเปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่เคยจัดการโดยใช้วัฒนธรรมชุมชน สู่ปัจจุบันที่มีคนจากภายนอกเข้ามาเกี่ยวข้อง การจัดการได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง การศึกษาจะเน้นศึกษากระบวนการตัดสินใจของคนในชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การทำความเข้าใจระบบคิดของคนในชุมชนที่มีต่อทรัพยากรธรรมชาติในด้านของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในสังคมปัจจุบัน ดังนั้นแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน จึงเหมาะสมที่จะนำมาช่วยอธิบายปรากฏการณ์ของการศึกษาวิจัยครั้งนี้

3. แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชน (Community Cultures)

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นแนวคิดที่ถูกริเริ่มขึ้น เพราะด้วยลักษณะสากลและลักษณะเฉพาะของสังคมไทย กล่าวคือ ปัจจัยภายนอกประเทศ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเกิดจาก 1) การเปลี่ยนแปลงในคำอธิบายคำสอนของศาสนาคริสต์อันเป็นผลจากการประชุมวาติกันที่ 2 (2505-2508) และ 2) การให้ความช่วยเหลือระหว่างประเทศผ่านทางองค์กรพัฒนาเอกชน (Non-Governmental Organization หรือ NGO) ส่วนปัจจัยภายในประเทศ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเกิดขึ้นจาก 1) การคุกคามของระบบทุนนิยมต่อหมู่บ้านและชุมชน แนวโน้มการสลายตัวของหมู่บ้านและชุมชน ในขณะที่วัฒนธรรมชุมชนยังคงเข้มแข็งอยู่ และ 2) การตื่นตัวของปัญญาชนและผู้มีการศึกษาต่อการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประเทศ รวมทั้งการพัฒนาระบบประชาธิปไตยหลังการเปลี่ยนแปลง 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2538 :183)

ต่อมาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเริ่มปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนและเป็นระบบในปีพ.ศ. 2524 ที่มีการสัมมนาเรื่อง “วัฒนธรรมไทยกับงานพัฒนาชนบท” ภายใต้การอุปถัมภ์ของสภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา และถัดมา ข้อเสนอแนะจากการประชุมสัมมนาครั้งต่างๆ และข้อเขียนโดยนักพัฒนาและนักวิชาการแนววัฒนธรรมชุมชนได้ถูกตีพิมพ์ผ่านหนังสือและวารสารต่างๆ ในช่วงปลายทศวรรษ 2510 ถึงต้นทศวรรษ 2520 แต่ผลงานที่ตีพิมพ์ยังมีได้เสนอแนวคิดด้วยวัฒนธรรมกับการพัฒนาอย่างเป็นระบบมากนัก เป็นเพียงการเสนอประสบการณ์การทำงานพัฒนาของนักพัฒนาในพื้นที่ต่างๆ แต่สิ่งสำคัญที่งานเขียนเหล่านั้นได้สื่อให้เห็นได้แก่ 1) ความพยายามของนักพัฒนาจำนวนหนึ่งในอันที่จะเข้าถึง ทำความเข้าใจ และสะท้อนวิถีชีวิตของชาวชนบท 2) การแสดงให้เห็นถึงพลังหรือศักยภาพของชาวชนบท ในอันที่จะฟื้นฟูวิถีชีวิตและพัฒนาตนเองขึ้นมาโดยพื้นฐานทางประเพณี พิธีกรรม หรือขนบธรรมเนียมของตนเอง และ 3) บทบาทของนักพัฒนาเอกชนต่อการพัฒนาชนบท ข้อเขียนเหล่านั้นจึงนับได้ว่าเป็นผลงานในช่วงบุกเบิกและมีความสำคัญต่อการพัฒนาแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ในระยะต่อมา และการเข้ามาร่วมในกระแสของวัฒนธรรมชุมชนของนักวิชาการนั้น ได้มีบทบาทสำคัญในแง่ที่สามารถสร้างความเป็นระบบและความชัดเจนให้กับพัฒนาการของแนวคิดนี้ในระยะถัดไป และยังช่วยเสริมมิติทางประวัติศาสตร์ บริบททางสังคม เศรษฐกิจ การเมืองให้กับการวิเคราะห์สังคมชนบท ทั้งนี้เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการแสวงหาแนวทางการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนได้มากยิ่งขึ้น (ยุกติ มุกดาวิจิตร, 2538 : 78)

ความหมายและลักษณะของวัฒนธรรมชุมชน

เมื่อแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนที่ริเริ่มโดยกลุ่มนักพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ เริ่มแพร่ออกสู่สังคมในวงกว้าง จึงพบว่ามีการจัดระบบ นิยาม และให้ความหมายไว้ ดังนี้

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเริ่มต้นจากการมีสมมติฐานว่าชาวบ้านมีแนวคิดชุมชนอยู่ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ดั้งเดิมของตนเองจากการปะทะกับแนวคิดภายนอกได้มีการปรับตัวที่เรียกว่า การสร้างใหม่โดยจะเสนอหลักกว้างๆ ในการทำความเข้าใจว่า เอกลักษณ์ของชุมชนคืออะไรและการปะทะกับภายนอกนั้นเกิดการปรับตัวอย่างไรและก่อผลต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนอย่างไร การศึกษานี้ต้องค้นหาอุดมการณ์ทางสังคมเป้าหมายแห่งชีวิตและหลักวิถีคิดรวมถึงวัฒนธรรมประเพณี ของชุมชน ที่ดำรงอยู่ในประวัติศาสตร์ของชุมชน (บำรุง บุญปัญญา, 2533 : 46-47)

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีหลักคิดอยู่ 2 ประการคือ 1) ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเองอยู่แล้ว คือมีระบบคุณค่าที่รวบรวมมาได้จากประวัติศาสตร์ เป็นบทสรุปของความคิดและการปฏิบัติของชุมชนนั้นๆ เป็นวิถีชีวิตและทิศทางของการพัฒนาของชุมชนที่ชาวบ้านสรุปขึ้นมาแกนกลางของวัฒนธรรมชุมชน คือ การให้ความสำคัญแก่ความเป็นคนและแก่ความผสมกลมกลืน (Harmony) กันในชุมชน การที่ชุมชนหรือหมู่บ้านอยู่มาได้เป็นเวลานาน เพราะมีความผสมกลมกลืนในชุมชน ทั้งในขณะปัจจุบันระหว่างสมาชิกด้วยกัน และหากนับย้อนขึ้นไปสมาชิกก็มี

บรรพบุรุษร่วมกันด้วย 2) วัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังการผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่ประชาชนสร้างขึ้นมาเอง เพราะฉะนั้นหากนักพัฒนาต้องการเข้าใจและปฏิบัติการให้สอดคล้องกับชาวบ้านก็ต้องเข้าใจวัฒนธรรมชุมชน ต้องศึกษาประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตของชาวบ้านในแต่ละชุมชนที่แตกต่างกัน (นิพนธ์ เทียนนิหาร, มปป อ้างถึงในจักรทิพย์ นาดสุภา, 2538 : 173 - 174)

นอกจากนี้วัฒนธรรมชุมชนยังเป็นแนวความคิดที่มีลักษณะเด่นอยู่ที่ การเชื่อมั่นและส่งเสริมศักยภาพของชาวบ้านหรือผู้รับผลของการพัฒนา ว่าสามารถที่จะฟื้นฟูดำรงอยู่ และพัฒนาดตนเองได้ ด้วยพื้นฐานทางความเชื่อ ความสัมพันธ์ในชุมชน และภูมิปัญญา หรือที่รวมเรียกว่าวัฒนธรรมของตนเอง ด้วยวิธีนี้เท่านั้นชาวบ้านจึงจะสามารถตอบโต้ และค้นหาทางเลือกให้กับปัญหาของตนเองได้ นอกจากนี้วัฒนธรรมชุมชนมีเป้าหมายทางสังคมที่ชัดเจนซึ่งสามารถสรุปได้ว่า 1) มีความเชื่อมั่นในศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นที่จะอาศัยวิถีชีวิต ความรู้ ภูมิปัญญา ที่สั่งสมกันมาเป็นพื้นฐานสำหรับการดำรงชีวิตและการพัฒนาชีวิตสืบต่อไปได้ 2) ปฏิเสธอำนาจรัฐและเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่จะเข้าครอบงำทางความคิด ภูมิปัญญา และวิถีชีวิตของชุมชน (ยุกติ มุกดาวิจิตร, 2548 : 113)

วัฒนธรรมชุมชนมีลักษณะที่เป็นองค์รวม (Holistic) และเป็นพลวัต (Dynamic) นั่นคือวัฒนธรรมในแต่ละมิติแต่ละส่วนจะเชื่อมโยงภายในระหว่างกันและกับระบบภายนอกเป็นเนื้อเดียวกันอย่างแยกไม่ออก และมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตามบริบทและเวลา ซึ่งสามารถแยกอธิบายได้ดังนี้

1. วัฒนธรรมที่เป็นระบบความสัมพันธ์และแบบแผนความประพฤติปฏิบัติความสัมพันธ์นี้เกิดขึ้นภายใต้โครงสร้างสังคมหมู่บ้านที่มีความเป็นชนชั้นน้อย มีความใกล้ชิด มีความเป็นพี่เป็นน้องสูง คนแทบรู้จักกันหมด ฉะนั้นความสัมพันธ์ที่เป็นวัฒนธรรมของคนในชุมชนหมู่บ้านจึงมีลักษณะเป็นแนวราบและอุปถัมภ์ค้ำจุนกันและกัน กล่าวคือ คนอยู่ร่วมกันโดยไม่มีลำดับชั้นทางสังคม ไม่ทำให้เกิดช่องว่างหรือระยะห่างกันทางสังคม ทำให้เกิดความใกล้ชิดและนำไปสู่การช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน จนสามารถทำให้เกิดการอุปถัมภ์ค้ำจุนกันโดยหวังให้พวกเดียวกันได้รับประโยชน์และความสุข การอุปถัมภ์นี้ไม่ใช่เป็นการเล่นพรรคเล่นพวก หากแต่เป็นการเอื้ออาทร เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ซึ่งเป็นหลักคุณธรรมที่ชาวบ้านมีน้ำใจต่อกัน ความสัมพันธ์แบบแนวราบนอกจากเกิดจากระบบสังคมที่ฐานะทางสังคมไม่แตกต่างกันแล้วระบบการเป็นเครือญาติ การนับถือกันเป็นเหมือนญาติพี่น้อง ยังเป็นระบบสังคมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แนวราบ

2. วัฒนธรรมที่เป็นระบบความคิด ความเชื่อ เป็นวัฒนธรรมถูกสร้างขึ้นมามากขึ้นเนื่องจากคนในหมู่บ้านและชุมชน พวกเขาสามารถสร้างขึ้นตามระบบสังคมและบริบทของตนเอง นั่นคือเป็นวัฒนธรรมชาวบ้านที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตน วัฒนธรรมเกี่ยวกับความเชื่อระบบความคิดนี้มักผูกโยงกับพิธีกรรมหรือระบบสัญลักษณ์ เช่น ชาวนาเชื่อว่าการทำนาจะให้ได้ผลดีนั้นต้องมีเทพแห่งข้าว คือ แม่โพสพมาคุ้มครองข้าวในนาในไร่ ดังนั้นชาวนาจึงต้องทำพิธีเคารพ เช่น ไหว้

แม่โพสพ ก่อนที่จะลงมือทำนา ในไร่นาของตนเอง เราจะเห็นได้ว่าความเชื่อนี้ถูกสร้างโดยชุมชน เพื่อประโยชน์ของคนในชุมชนและความเชื่อนี้จะดำรงอยู่ได้ต้องมีการสืบสาน ถ่ายทอด หรือผลิตซ้ำ เพื่อเน้นให้เห็นความมีประโยชน์ใช้สอยอยู่ ซึ่งกระบวนการดังกล่าวนี้ชาวบ้านมักทำผ่านพิธีกรรม ซึ่งจะทำตามแต่โอกาส

3. ประเพณี เป็นวัฒนธรรมอันเป็นแนวปฏิบัติที่สืบทอดกันมายาวนาน ซึ่งชาวบ้านยึดถือต้องทำตามบรรพบุรุษ ซึ่งประเพณีส่วนใหญ่ มีหลักการทางศาสนา หรือหลักปฏิบัติทั่วไปที่จำเป็นต่อชีวิตเป็นตัวกำกับอยู่

4. ความรู้ของหมู่บ้านและชุมชน ถูกชาวบ้านผลิตมาเพื่อสร้างสรรค์หมู่บ้านและชุมชนให้สามารถดำรงอยู่ได้ ซึ่งความรู้นี้จะเชื่อมโยงสัมพันธ์กับทุกมิติของชุมชนเพราะความรู้จะเป็นตัวขับเคลื่อนชุมชน คือ ความรู้เป็นตัวกำหนดหรือสร้างชีวิตหมู่บ้านและชุมชน ความรู้นี้เป็นความรู้เกี่ยวกับการทำมาหากิน เช่น ความรู้เกี่ยวกับการทำนา ความรู้เกี่ยวกับยารักษาโรค (สมุนไพร) ความรู้ทางสังคมวัฒนธรรม ทรัพยากร สภาพแวดล้อม ภูมิศาสตร์ ตลอดจนความเชื่อ ประเพณี และหลักคำสอนทางศาสนา ระบบความรู้จะมี เกิด ดำรงอยู่ เพื่อประโยชน์สำหรับหมู่บ้าน และชุมชน ได้นั้นต้องมีกระบวนการสร้าง ผลิตซ้ำ ถ่ายทอด ใช้สอย แพร่กระจาย และการปรับปรุงประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

5. ภูมิปัญญาเป็นความรู้ที่ชุมชนสร้างขึ้นมาเพื่อให้เป็นความรู้ประจำแผ่นดิน ประจำถิ่น มีเอกลักษณ์หรือลักษณะเฉพาะ สะท้อนความเป็นท้องถิ่นของตัว ภูมิปัญญาต้องอาศัยปราชญ์หรือผู้รู้หรือผู้เชี่ยวชาญของชุมชนเป็นผู้สร้างสรรค์ สืบทอด กระจาย ผลิตซ้ำ

6. คุณธรรมก็เช่นเดียวกันกับความรู้ที่เกี่ยวข้องกับทุกมิติของชีวิตในหมู่บ้านและชุมชน คุณธรรมเป็นตัวกำกับพฤติกรรมทั้งหมดของคน คุณธรรมหลายประการสอดคล้องมาจากคำสอนทางศาสนา ระบบคุณธรรมเป็นสิ่งที่ยอมรับร่วมกันว่าเป็นหลักการที่ทำให้ส่วนรวมอยู่ร่วมกันได้ หากขาดคุณธรรมแล้วสังคมจะเกิดความวุ่นวายไร้ระเบียบ คุณธรรมที่สำคัญของชุมชน/หมู่บ้าน ได้แก่ สัจจะ ความเอื้ออาทร ความไว้วางใจกันและกัน และความมีสำนึกแห่งความเป็นชาวบ้าน/ชาวนา (สุรวุฒิ ปัดไธสง, 2545 : 13-16)

อย่างไรก็ตามในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมในปัจจุบัน การพัฒนาตามแนววัฒนธรรมชุมชนนั้นจำเป็นต้องมองผ่านบริบทในแต่ละชุมชนนั้นๆ อย่างมีพลวัต ไม่มองวัฒนธรรมในลักษณะที่หยุดนิ่งตายตัว ในขณะที่นักวิชาการและนักพัฒนาบางส่วนพยายามอธิบายวัฒนธรรมว่าเป็นระบบคุณค่า ภูมิปัญญา และวิถีชีวิตที่ดำรงของกลุ่มชนหนึ่ง ซึ่งมักจะเน้นนัยยะในเชิงอุดมคติ ทั้งนี้เพื่อใช้เป็นพลังต่อต้านวัฒนธรรมจากภายนอกชุมชน ความหมายของวัฒนธรรมในแง่นี้ แม้จะผูกพันกับเจ้าของวัฒนธรรม แต่ก็ยังขาดลักษณะที่เคลื่อนไหวเพราะไม่ได้สนใจบริบท และเงื่อนไขของสังคมของกลุ่มชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม ว่าต้องปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นรวดเร็วรอบตัวอย่างไร ในความพยายามที่จะสื่อความหมายของวัฒนธรรม ในลักษณะที่เคลื่อนไหวและมีพลัง หรือการมองวัฒนธรรมในอีกลักษณะหนึ่งที่

เรียกว่า สังคมวัฒนธรรม หรือชีวิตวัฒนธรรม เพราะการมองวัฒนธรรมในลักษณะนี้จะกระตุ้นให้เกิดความสนใจวิเคราะห์สังคมและชีวิตของกลุ่มชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมไปพร้อมๆ กับการทำความเข้าใจลักษณะทางวัฒนธรรม ที่ต้องปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะแวดล้อมอยู่เสมอ เพราะไม่มีวัฒนธรรมใดอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่ต้องสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนหลายระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับโลก (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 : 4-5)

นอกจากนี้วัฒนธรรมในเชิงชีวิตวัฒนธรรม ถือเป็นองค์รวมของวิถีคิด คุณค่าและอุดมการณ์ของสังคมที่มนุษย์สร้างสรรค์และสะสมขึ้นมา ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ และการปรับตัวกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติ ภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน วัฒนธรรมในฐานะองค์รวมนั้นประกอบด้วยระบบใหญ่ ๆ อย่างน้อย 3 ระบบซ้อนรวมกันอยู่อย่างมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง

ระบบแรก คือ ระบบคุณค่า ซึ่งหมายถึงศีลธรรมของส่วนรวม และจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ที่สร้างสรรค์ มักแสดงออกในรูปของจักรวาลความคิดที่ให้ความสำคัญกับความ เป็นธรรม ความอุดมสมบูรณ์ และความยั่งยืนของสังคมและธรรมชาติ บนพื้นฐานของความเคารพต่อส่วนรวมและเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง ในสังคมที่เป็นจริงจะเห็นระบบคุณค่านี้ในรูปของ ศาสนา และความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ เช่นการนับถือผี ซึ่งจะมีศีลหรือข้อห้ามไม่ให้เกิดการ ละเมิดเพื่อนมนุษย์และส่วนรวมทำหน้าที่เป็นเสมือนกฎเกณฑ์หรือจารีตปฏิบัติ

ระบบที่สอง คือ ระบบภูมิปัญญา ซึ่งครอบคลุมวิถีคิดของสังคม โดยเฉพาะการจัดการ กับความสัมพันธ์ทางสังคม และความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับธรรมชาติแวดล้อม มักปรากฏให้ เห็นในรูปของกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการถ่ายทอดความรู้ผ่านทาง องค์การทางสังคมในท้องถิ่น เพื่อปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อม นอกจากนั้นยัง สามารถเห็นได้จากแบบแผนของความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและ เครือข่าย ตลอดจนแบบแผนการใช้ทรัพยากร เช่น ที่ดิน น้ำ และป่า ซึ่งจะเป็นภูมิปัญญาที่ สะท้อนคุณค่าทางศีลธรรมของสังคมนั้นได้เป็นอย่างดี แต่อยู่ภายใต้เงื่อนไขว่า สังคมนั้นจะต้องมี อิสระและมีความเป็นตัวของตัวเองพอสมควร เพราะสามารถจะผลิตและสร้างสรรค์ภูมิปัญญา ใหม่ให้สอดคล้องกับคุณค่าทางศีลธรรมได้ ขณะที่ภูมิปัญญามักจะขัดแย้งกับระบบคุณค่าและ ศีลธรรม ในสังคมที่ถูกครอบงำจากภายนอก

ระบบที่สาม คือ ระบบอุดมการณ์อำนาจ หมายถึง ศักดิ์ศรีและสิทธิของความเป็น มนุษย์ ซึ่งถือว่าเป็นสิทธิตามธรรมชาติ ที่จะเสริมสร้างความมั่นใจและอำนาจให้กับคนในชุมชน หรือสังคมท้องถิ่น เพื่อเป็นพลังในการเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตใหม่ และถ่ายทอดภูมิปัญญา ในการพัฒนาสังคมให้เป็นไปตามหลักของศีลธรรมที่เคารพความเป็นมนุษย์ ความเป็นธรรม และความยั่งยืนของธรรมชาติ นอกจากนั้นอุดมการณ์อำนาจนี้ยังจะแสดงถึงศักยภาพของชุมชน ในการผลิตใหม่ของความเป็นชุมชนเพื่อรักษาความเป็นอิสระของตนเอง เมื่อต้องเผชิญหน้ากับ การครอบงำจากภายนอกเพราะอุดมการณ์อำนาจนั้นเป็นระบบสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ทาง

สังคมในรูปต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นชุมชน ท้องถิ่น เพศ หรือชาติพันธุ์ ซึ่งสามารถเป็นพลังสำคัญในการพัฒนา (อานันท์ กาญจนพันธุ์, มปป : 5)

จากการทบทวนแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนที่กล่าวมาข้างต้น สามารถสรุปได้ว่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นแนวคิดที่อธิบายให้เห็นถึงความศรัทธาและเชื่อมั่นในความเป็นชุมชนของแต่ละชุมชน อันหมายรวมถึงระบบคิด ภูมิปัญญา และเชื่อมั่นในศักยภาพของคนในชุมชนในการดำรงชีวิตตามวิถีทางที่เหมาะสมแต่ละบริบท ซึ่งในระยะแรกนั้นจะเป็นการมองแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในแง่ของการมองเห็นศักยภาพชุมชนในการจัดการวิถีชีวิตของตนเองและมองว่าชุมชนเป็นผู้ถูกระงับจากภาครัฐ และเป็นฝ่ายรับการพัฒนาเพียงอย่างเดียว ในระยะต่อมาก็มีการมองแนวความคิดเรื่องวัฒนธรรมชุมชนในอีกมิติ นั่นคือมองวัฒนธรรมในเชิงซ้อน คือมองว่าชาวบ้านหรือชุมชนไม่ได้เป็นผู้ถูกระงับแต่เพียงฝ่ายเดียว เพราะในปัจจุบันชาวบ้านมีวิธีการตอบโต้ มีการปรับตัว เป็นฝ่ายเรียกร้องจากรัฐในบางครั้ง และเป็นการมองวัฒนธรรมชุมชนในองค์รวมมากขึ้น นั่นคือ วัฒนธรรมชุมชนใดๆ ก็ตามไม่ได้้อยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่ยังมีการเชื่อมโยงหรือมีความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ อีกด้วย

การศึกษาวรรณกรรมชุมชนในครั้งนี้ได้ศึกษาวรรณกรรมในความคิดเชิงซ้อน หรือการมองวัฒนธรรมชุมชนในองค์รวม ซึ่งเป็นการศึกษาอุดมการณ์ หรือจิตสำนึกของคนที่ว่าด้วยเรื่องของอำนาจทางสังคม ระบบคุณค่าและระบบภูมิปัญญา ซึ่งจะต้องมีการปรับเปลี่ยนเพื่อให้มีความสอดคล้องกับบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นเกิดจากความสัมพันธ์ที่หลากหลายมิติขึ้น ซึ่งถือว่าเป็นการศึกษาสังคมในสภาพที่เป็นจริง ในบริบทชุมชนบ้านพาลูกานี้ก็เป็นเช่นเดียวกัน เป็นชุมชนที่ไม่ได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว หากแต่มีความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ บุคคลภายนอก และมีผลต่อพฤติกรรมของคนในชุมชน ตามพลวัตของวัฒนธรรมที่ปรับเปลี่ยนไปตามบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป และวัฒนธรรมเหล่านั้นก็มีความสำคัญในกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติร่วมสมัยที่ต้องไปสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับภายนอกที่เข้ามาร่วมจัดการด้วย

ดังนั้นการศึกษาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนโดยเฉพาะวัฒนธรรมของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขงนี้เป็นแนวคิดที่ช่วยให้ผู้วิจัยได้มองเห็นหรือสามารถวิเคราะห์ปรากฏการณ์การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขงได้อย่างครอบคลุมมากขึ้น เพราะเป็นแนวคิดที่สามารถอธิบายให้เห็นถึงความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้งในอดีตและปัจจุบันที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพลวัตของสภาพบริบทของชุมชนที่จะสามารถช่วยสะท้อนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่มองเห็นภาพของชุมชนและวัฒนธรรมด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจะมองในลักษณะองค์รวมและมองความสัมพันธ์กับภายนอกแต่แนวคิดดังกล่าวไม่ได้มีจุดเน้นในการอธิบายความสัมพันธ์กับภายนอกที่มีผลต่อการตัดสินใจในการเข้าถึงการควบคุมและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในแม่น้ำโขงของชุมชนดังนั้นจึงจำเป็นต้องนำแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองเข้า

มาช่วยอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นด้วย เนื่องจากเป็นแนวคิดที่ช่วยให้เห็นภาพของการตัดสินใจ การเข้าถึง การควบคุมและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีกลุ่มคนจากภายนอกได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าว

4. แนวคิดเกี่ยวกับนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology)

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา ศาสตร์ที่ทรงพลังและมีอิทธิพลทางความคิด ต่อการเคลื่อนไหวเพื่อรักษาสังแวดล้อมก็คือแนวคิดที่เรียกว่า นิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology) โดยมีแนวคิดนิเวศนิยม (Ecologism) เป็นฐานคิดสำคัญของการเคลื่อนไหว นิเวศวิทยาการเมืองก่อตัวขึ้นจากการท้าทายกระบวนทัศน์พื้นฐานของระบบสังคมปัจจุบันที่เติบโตมาจากยุคแสงสว่างแห่งปัญญา (Enlightenment) ซึ่งมีความเชื่อพื้นฐานว่ามนุษย์เป็นนายชะตากรรมของตนเอง มนุษย์เข้าใจและใช้เหตุผลในการจัดการกับทุกสิ่งทุกอย่างได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ มนุษย์ได้ผลิตชุดความคิด ความเชื่อที่ว่ามนุษย์เป็นสิ่งถูกต้องสูงสุดเหนือสิ่งอื่นใดในจักรวาล มนุษย์สามารถผลิตเทคโนโลยีต่างๆ เพื่อสามารถเอาชนะธรรมชาติได้ และมนุษย์ควบคุมและนำธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ให้มากที่สุด (ประชา, 2541 อ้างถึงใน ณัฐพงศ์ จิตรนิรัตน์, 2546 : 42) ซึ่งแนวคิดนี้ถูกปฏิเสธจากขบวนการสังแวดล้อมแนวนิเวศวิทยาการเมือง เพราะเห็นว่ามนุษย์เป็นเพียงสมาชิกหนึ่งในโลกธรรมชาติที่หลากหลาย กว้างขวาง สิ่งมีชีวิตทุกชนิดมีคุณค่าในตัวเอง ไม่ใช่มีคุณค่าเฉพาะต่อตัวมนุษย์เท่านั้น รวมทั้งการปฏิเสธวิทยาศาสตร์แบบกลไก เพราะเห็นว่าเป็นการแสวงหาความรู้แบบแยกส่วนของสังคม นิเวศวิทยาการเมืองจึงให้ความสำคัญกับการแสวงหาองค์ความรู้แบบองค์รวม บนพื้นฐานของการประยุกต์คุณค่า ภูมิปัญญาพื้นบ้าน/ท้องถิ่น วัฒนธรรมชุมชน การมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ให้เหมาะสม สอดคล้องกับยุคสมัย อย่างเป็นบูรณาการภายใต้ปรัชญาแบบเน้นธรรมชาติ (Biocentrism) ซึ่งมีหลักสำคัญอยู่ 4 ประการ คือ 1) มองว่ามนุษย์เป็นเช่นเดียวกับสรรพสิ่งทั้งหลายในโลกธรรมชาติ เป็นสมาชิกของผืนโลกที่อยู่ร่วมกันในประชาคมของธรรมชาติ 2) ระบบนิเวศของโลกธรรมชาติเป็นระบบที่เป็นส่วนประกอบทั้งหมด เชื่อมโยงกันบนสายใยอย่างตัดขาดไม่ได้ การทำลายส่วนใดส่วนหนึ่ง ถือว่าเป็นการทำลายระบบความสัมพันธ์และการทำงานทั้งหมด 3) แต่ละส่วนประกอบจะมีศูนย์กลางชีวิตของตนเองและมีภารกิจของตนในการแสวงหาความสุข มนุษย์ไม่มีสิทธิ์ที่จะไปทำลายชีวิตและความสุขของสรรพสิ่งในโลกนี้และ 4) สรรพสัตว์ทั้งหลายในโลกธรรมชาติ ได้แก่ มนุษย์ พืชพรรณ สัตว์ป่า ฯลฯ ต่างก็เป็นเพื่อนกันบนพื้นฐานของความเสมอภาค ปรัชญาดังกล่าวนี้อาจจะมีบทบาทสำคัญในการพัฒนา และก่อรูปจิตสำนึกที่เอื้อต่อการรักษาสังแวดล้อม และเป็นเสมือนสิ่งที่จะกระตุ้นเตือนว่า การกระทำใดๆ ของมนุษย์จะต้องมีการครุ่นคิด และคำนึงว่าจะส่งผลกระทบต่อโลกธรรมชาติอย่างไรบ้าง (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2542 อ้างถึงใน

ณัฐพงศ์ จิตรนิรัตน์, 2546 : 42-43) ซึ่งถือได้ว่าแนวคิดที่กล่าวมาข้างต้นเป็นแนวคิดแบบนิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology)

ก่อนหน้านี้มีสองกระแสแนวคิดที่เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมนั้นก็คือ แนวทางสิ่งแวดล้อมนิยม (Environmentalism) หรือนิเวศวิทยาแนวตื้น (Shallow Ecology) หรือกลุ่มสีเขียวอ่อน และแนวทางนิเวศวิทยานิยม (Ecologism) หรือนิเวศวิทยาแนวลึก (Deep Ecology) หรือกลุ่มสีเขียวแก่ ซึ่งมีความแตกต่างกันด้านเนื้อหาดังตารางที่ 1

ตารางที่ 1 สรุปสาระสำคัญของแนวคิดนิเวศวิทยานิยมและสิ่งแวดล้อมนิยม (ณัฐพงศ์ จิตรนิรัตน์, 2546 : 41-42)

นิเวศวิทยานิยม	สิ่งแวดล้อมนิยม
1. มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและยอมรับในสิทธิทางชีวภาพ 2. จำกัดความยั่งยืนทางนิเวศ และการจำกัดการเติบโตทางเศรษฐกิจ 3. การเปลี่ยนแปลงโครงอำนาจทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่อยู่ดีธรรมดา 4. การเคลื่อนไหวทางสังคม และวัฒนธรรม และการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น 5. ไม่เห็นด้วยกับเทคโนโลยีขนาดใหญ่ 6. เชื่อมโยงระหว่างวิถีชีวิตชุมชนกับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ 7. ปฏิเสธลัทธิบริโภคนิยม	1. มนุษย์เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่ง 2. ความยั่งยืนและการเติบโตทางเศรษฐกิจ 3. การพัฒนาเศรษฐกิจและการใช้ทรัพยากรยังสามารถดำเนินการควบคุมได้ - การนำระบบ PPP และ CC มาบังคับใช้ - ปรับปรุงกฎหมายเพื่อควบคุม - ส่งเสริมอุตสาหกรรมที่อนุรักษ์สิ่งแวดล้อม - 7 R (Reuse, Recycle, Recall, Refill, Reject, Repair, Rethink) 4. ยอมรับการมีส่วนร่วมทางการเมืองผ่านกลไกการเมืองแบบเป็นทางการ 5. ระบบวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีจะสามารถจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและคุณภาพชีวิตได้ 6. การรณรงค์และเสริมสร้างจิตสำนึกเรื่องสิ่งแวดล้อมจะสามารถลดการทำลายสิ่งแวดล้อม

จากตารางข้างต้น แนวทางสิ่งแวดล้อมนิยม (Environmentalism) ยืนอยู่บนรากฐานของความคิดแบบปฏิรูประบบที่เป็นอยู่ โดยเห็นว่าหากมีการพัฒนาระบบวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีที่ดีและมีประสิทธิภาพก็จะนำไปสู่การแก้ไข การจัดการปัญหาสิ่งแวดล้อมได้ แนวทางนี้จึงได้เรียกร้องให้รัฐบาลหันมาสนใจปัญหาสิ่งแวดล้อมมากขึ้น และมีความเชื่อว่าสามารถที่จะปฏิรูป

ระบบสังคมที่เป็นอยู่ให้พัฒนาสอดคล้องกับกระแสวิกฤตทางนิเวศได้ เช่น การนำหลักการผู้ก่อมลภาวะเป็นผู้จ่าย (Polluter Pays Principle ; PPP) การนำมาตรการบังคับและควบคุมมาใช้ (Command and Control ; CC) เช่นการใช้เครื่องมือทางเศรษฐศาสตร์ในการส่งเสริมและรักษาสีเขียวสิ่งแวดล้อมไม่ว่าจะเป็นการเก็บภาษีสิ่งแวดล้อม การเก็บค่าธรรมเนียมในการก่อมลภาวะ (Product Charge) การออกกฎหมายเพื่อกำหนดมาตรฐานควบคุมสิ่งแวดล้อม การส่งเสริมการมีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชนในการตัดสินใจในกิจกรรมหรือโครงการที่อาจส่งผลกระทบต่อประชาชนและสิ่งแวดล้อมโดยใช้ยุทธศาสตร์ 7 R รวมถึงการพยายามผลักดันให้รัฐบาลและบริษัทธุรกิจเอกชนร่วมมือกันดำเนินนโยบายแก้ไขปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม เป็นต้น ส่วนแนวทางนิเวศวิทยานิยม (Ecologism) มีความเชื่อพื้นฐานอยู่บนหลักการที่ว่าปัญหานิเวศวิทยาในปัจจุบันเกี่ยวพันและแยกไม่ออกกับปัญหาทางเศรษฐกิจและการเมือง ดังนั้นการจะแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมได้จำเป็นที่จะต้องปฏิวัติรากฐานระบบคิด ระบบเศรษฐกิจการเมืองและวัฒนธรรมควบคู่กันไปด้วย ต้องสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน และชุมชนท้องถิ่นในการตัดสินใจเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ยอมรับสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น (ณัฐพงศ์ จิตนิรัตน์, 2546 : 40)

อาจกล่าวได้ว่าแนวทางสิ่งแวดล้อมนิยม (Environmentalism) เป็นแนวทางที่พยายามแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ปลายเหตุ โดยยังดำรงโครงสร้างทางสังคม การเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมแบบเดิมเอาไว้ มีการพัฒนาเทคโนโลยีอย่างไม่หยุดยั้งและทั้งยังตามแก้ไขปัญหาไปด้วย ซึ่งแนวทางนิเวศวิทยานิยม (Ecologism) จะเป็นการแก้ปัญหามลพิษที่ต้นเหตุคือพยายามแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากจิตสำนึกของคน แก้ไขที่โครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมือง หยุดการบริโภคนิยมและการเจริญเติบโตทางเทคโนโลยีที่เอารัดเอาเปรียบต่อธรรมชาติ สนับสนุนให้คนและธรรมชาติอยู่ใกล้ชิดพึ่งพาอาศัยกัน ดังนั้นแนวทางนิเวศวิทยานิยมจึงเป็นรากฐานที่สำคัญของแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง

ความหมายและลักษณะของนิเวศวิทยาการเมือง

นิเวศวิทยาการเมืองเป็นแนวคิดเชิงวิพากษ์ (Critical Approach) ในการศึกษาปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ถือกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 1980 มีจุดเริ่มต้นมาจากความรุนแรงของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มีมากขึ้นโดยเฉพาะในประเทศโลกที่สาม ที่มีการถกเถียงกัน ถึงสาเหตุของความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม และนักสังคมศาสตร์ได้เริ่มตระหนักมากขึ้น ถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัญหาสิ่งแวดล้อมและความสำคัญทางการเมือง นิเวศวิทยาการเมืองจึงเกิดขึ้นในฐานะที่เป็นกระบวนทัศน์ใหม่ ในการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง ปัญหาสิ่งแวดล้อมกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจและการเมือง (ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์, 2539 อ้างถึงใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543 : 23-24)

นิเวศวิทยาการเมืองเป็นการมองว่าอิทธิพล และผลประโยชน์ของชนชั้นที่ครอบงำสังคมจะเป็นอุปสรรคอย่างมากต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพสิ่งแวดล้อม ดังนั้นจึงต้องตระหนักถึงอิทธิพลและบทบาทของอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างระบบเศรษฐกิจและระบบนิเวศ เพราะในการแสวงหาผลประโยชน์และกำไรสูงสุดของกลุ่มอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง จะมีการสร้างระบบชนชั้น และการแบ่งแยกสังคมโดยการลำดับชั้น ขึ้นมาเพื่อสนับสนุนให้บรรลุเป้าหมาย และอาศัยระบบนี้ในการขูดรีดประชาชน และในขณะเดียวกันก็ขูดรีดธรรมชาติด้วยระบบอุตสาหกรรมนิยม ซึ่งการขูดรีดทั้งสองนี้ก็จะสร้างความทรุดโทรมให้กับชีวิตมนุษย์และชีวิตธรรมชาติไปพร้อมๆ กัน และมองว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมมีความสัมพันธ์กับปัญหาสังคม เพราะทั้งสองปัญหาเกิดขึ้นในกระบวนการซึ่งเกี่ยวข้องกับระบบชนชั้น การครอบงำ และการควบคุมสังคม ดังนั้นในการแก้ไขจึงจำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนระบบและโครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองอย่างรอบด้าน รวมไปถึงการสร้างควมสำนึกใหม่ทางนิเวศ ซึ่งจะกระตุ้นให้ผู้คนในสังคมมีความตื่นตัวเกี่ยวกับธรรมชาติ และตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องสร้างสังคมใหม่ที่มีความเป็นธรรมไร้การกดขี่ขูดรีด (ปริชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2541 : 161-162)

นอกจากนี้นิเวศวิทยาการเมืองยังเป็นการผนวกเอาข้อพิจารณาทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมือง (Political Economy) ซึ่งเป็นแนววิเคราะห์เชิงวิพากษ์ และชนชั้น รวมเข้ากับหลักการทางนิเวศวิทยา (Ecology) ที่ยึดหลักระบบนิเวศหรือชีวนิเวศ (Biosphere) อาจกล่าวได้ว่านิเวศวิทยาการเมืองเป็นวิภาษวิธี (Dialectic) ที่ปรับเปลี่ยนไปมาระหว่างสังคม มนุษย์กับธรรมชาติ และรวมถึงภายในชนชั้นและกลุ่มต่างๆ ในสังคม (ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2543 : 246 ; Blaikie and Brookfield, 1987 อ้างถึงใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2543 : 247)

เพราะฉะนั้นในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมตามแนวความคิดนิเวศวิทยาการเมืองนั้น จึงเป็นการวิเคราะห์ปัญหาสิ่งแวดล้อมเชิงปฏิสัมพันธ์ (Interactive Approach) ซึ่งไม่ได้เน้นไปที่สภาพทางธรรมชาติ หรือการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพเท่านั้น แต่ได้เน้นไปที่เรื่องของความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มต่างๆ ในสังคม การปฏิสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างกับปัจเจก และกระบวนการเกิดขึ้นของการเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อมที่หมายถึงวิถีทางการเปลี่ยนแปลงทางสิ่งแวดล้อมได้ถูกหยิบยกขึ้นมาให้ความหมาย หรือให้ความสำคัญ (Blaikie, 1995) สำหรับกรอบแนวความคิดนิเวศวิทยาการเมืองนั้นจึงต้องรวมเอากลุ่มผู้มีส่วนได้เสีย (Stakeholders) เข้าไปพิจารณาด้วย

องค์ประกอบของนิเวศวิทยาการเมือง

ตามกรอบแนวการวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาการเมือง สามารถแบ่งองค์ประกอบของนิเวศวิทยาการเมืองออกเป็น 3 องค์ประกอบหลักที่เชื่อมโยงกัน ได้แก่ ประการแรก แหล่งที่มาเชิงบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อม ประการที่สอง ความขัดแย้งในการเข้าถึง

ทรัพยากรและ *ประการที่สาม* ผลสะท้อนทางการเมืองที่ตามมาจากการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมมีเนื้อหา ดังนี้

1. แหล่งที่มาเชิงบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อม (Contextual Sources of Environmental Change) องค์ประกอบในส่วนนี้ประกอบด้วย ประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างนโยบายของรัฐ (State Policy) ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ (Interstate Relation) และทุนนิยมโลก (Global Capitalism) การศึกษาในส่วนนี้ก็เพื่อสะท้อนถึงผลกระทบที่ปรากฏมาก ขึ้นของพลังผลักดันจากรัฐและนานาชาติ ในด้านสิ่งแวดล้อมของโลกที่ระบบเศรษฐกิจ และการเมืองต้องพึ่งพาอาศัยกัน นโยบายรัฐนับว่ามีบทบาทหลักในปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่นอก จากกำหนดความสำคัญก่อนหลังและการปฏิบัติของรัฐบาลแล้ว ยังมีส่วนสำคัญในการกำหนดวาทกรรมทางสังคมเกี่ยวกับประเด็นปัญหาสิ่งแวดล้อมและมีส่วนสำคัญต่อความเข้าใจต่อปัญหาการ เมืองของการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ดังนั้น ที่มา เนื้อหา การปฏิบัติ และผลกระทบของนโยบาย ดังกล่าวจึงต้องนำเข้ามาวิเคราะห์อย่างละเอียด เนื่องจากนโยบายรัฐไม่ได้เกิดขึ้นมาจากสุญญากาศ ทางเศรษฐกิจและการเมือง แต่เป็นผลมาจากการต่อสู้ช่วงชิงกัน ระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ที่ต้องการ กำหนดนโยบายของรัฐ ได้แก่ บริษัทเอกชน องค์การเอกชน องค์การระหว่างประเทศ และ รัฐบาลต่างชาติ สิ่งที่น่าจะนำมาวิเคราะห์ก็คือแรงกดดันที่มีต่อผู้กำหนดนโยบาย (policy makers) เพื่อทำความเข้าใจถึงผลที่ออกมาจากนโยบายหรือพิจารณาว่านโยบายก่อนหน้านี้มีผลต่อการ เปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมอย่างไร

2. ความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากร (Conflict Over Access) ในส่วนนี้เป็นการศึกษา ความสัมพันธ์ระหว่างสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร (Access Rights) การต่อสู้ในท้องถิ่น (Local Struggles) และการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศ (Ecological Transformation) ซึ่งจะให้ความสำคัญกับ ข้อจำกัดและโอกาสที่ประชาชนและผู้ด้อยโอกาสอื่น ๆ ในสังคม ที่ต่อสู้เพื่อปกป้องสิ่งแวดล้อม ที่วิถี ชีวิตของพวกเขาจะต้องพึ่งพิงสิ่งแวดล้อมดังกล่าว ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจความขัดแย้งในการเข้าถึง หรือสิทธิ ทั้งในแง่พัฒนาการทางประวัติศาสตร์และในปัจจุบันการวิเคราะห์ในส่วนนี้ Bryant (อ้าง แล้ว) ได้เสนอว่าจะต้องวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ เพื่อช่วยให้ตระหนักถึงความขัดแย้งในการ เข้าถึงทรัพยากรซึ่งเป็นรากฐานของการพัฒนาสังคมของมนุษย์ที่ก่อร่างสร้างตัวจากปัจจัยทาง การเมือง สังคม และระบบนิเวศ

3. ผลสะท้อนทางการเมืองที่ตามมาจากการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม (Political Ramifications of Environmental Change) ในส่วนนี้เป็นการเน้นให้เห็นถึงประเด็นผลกระทบทาง เศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างไม่เสมอภาค และกระบวนการทางการเมืองที่ตามมา ทั้งนี้เป็น การมองในลักษณะของความสัมพันธ์แบบตอบโต้ระหว่างสังคมและสิ่งแวดล้อมซึ่งอยู่ใน 2 องค์ประกอบแรก โดยมีคำถามที่สำคัญ 2 ประเด็นคือ คำถามที่ว่าผู้ด้อยโอกาส ในสังคมต้องแบก ภาระหรือต้นทุนของการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมมากน้อยขนาดไหน และคำถามว่าภายใต้

สภาวะเช่นใดที่การได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมที่ไม่เสมอภาคกันนั้น ได้ส่งผลต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอย่างไร

การศึกษาผลสะท้อนทางการเมือง ที่ตามมาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อม จึงควรมุ่งไปที่ประเด็นต่างๆ คือ ผู้ไร้อำนาจที่ต้องตกอยู่ในวงจรของความเสื่อมโทรมทางสิ่งแวดล้อม และความยากจนว่ามีวิธีการรวมตัวกันต่อต้านหรือประท้วงรัฐและชนชั้นนำทางเศรษฐกิจจากการที่พวกเขาต้องสูญเสียทรัพยากรที่ตนเองต้องพึ่งพิงอย่างไร การเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมทั้งใน ระดับท้องถิ่น ภูมิภาค และระดับชาติ มีผลต่อกระบวนการทางการเมืองอย่างไร การเคลื่อนไหวต่อต้านและประท้วงในรูปแบบต่างๆ ก่อให้เกิดผลกระทบต่อกลุ่มสถานภาพเดิมอย่างไร และกลุ่ม ผู้มีอำนาจมีวิธีการจัดการกับการต่อต้านนี้อย่างไร (Bryant, 1992 อ้างถึงใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543 : 25-32)

หลักการของแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง

หลักการของแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง สามารถสรุปได้ตามกรอบแนวคิดเชิงนิเวศวิทยาการเมือง ดังนี้

1. การวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ (Historical Analysis) เพื่อทำความเข้าใจกับพัฒนาการของความสัมพันธ์ทางสังคมและผลสะท้อนที่ตามมาจากการทำลายสิ่งแวดล้อม
2. ใช้วิธีการวิเคราะห์จากล่างขึ้นบน (Bottom-up Approach) โดยศึกษาที่ชาวบ้านในพื้นที่แล้วเชื่อมโยงไปสู่โครงสร้างทางเศรษฐกิจ-การเมืองที่ใหญ่กว่า โดยพิจารณาการต่อสู้ของชาวบ้านเพื่อสิทธิในทรัพยากร
3. การอธิบายอย่างเชื่อมโยงกัน (Chain of Explanation) ใน 3 ระดับด้วยกันคือ ในระดับภาค (Regional Scale) ระดับชาติ (Nation Scale) และระดับโลก (World Scale)

ในระยะแรกๆ แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองจะเน้นการศึกษาด้านความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ โดยมุ่งวิเคราะห์ความซับซ้อนของทรัพยากรพร้อมกับความซับซ้อนของบริบทและเงื่อนไข ทั้งในประวัติศาสตร์และปัจจุบันทั้งในเชิงโครงสร้าง และในเชิงการปฏิบัติการจริงในท้องถิ่น ที่นำไปสู่ความขัดแย้งในการควบคุมและจัดการทรัพยากรในระดับต่างๆ ซึ่งรวมถึงความขัดแย้งที่เกี่ยวกับความเข้าใจความหมายของสิทธิที่แตกต่างกัน และการซ้อนทับกันของสิทธิต่างๆ เช่น ระหว่างสิทธิตามกฎหมาย และสิทธิตามจารีตประเพณีของท้องถิ่น การกีดกันสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรของชนบางกลุ่ม ความขัดแย้งระหว่างหน่วยทางสังคมต่างๆ เช่น ระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่น และความขัดแย้งภายในหน่วยทางสังคม เช่น ความขัดแย้งภายในส่วนต่างๆ ของรัฐและความขัดแย้งภายในชุมชน เพื่อทำความเข้าใจกับพลวัตและกระบวนการแก้ไขความขัดแย้ง ตลอดจนแสวงหาแนวทางในการปรับเปลี่ยนเงื่อนไข ที่จะช่วยให้มีการจัดการทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและยั่งยืน (Nueman, 1992 อ้างถึงใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543 : 33-34)

นอกจากนั้นแนวนิเวศวิทยาการเมืองยังให้ความสำคัญกับการศึกษาพลวัตของปฏิบัติการต่างๆ ในท้องถิ่น ที่แสดงถึงศักยภาพของชุมชน ในการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้ในการอนุรักษ์ทรัพยากร ซึ่งถือเป็นปฏิกิริยาโต้ตอบและต่อรองกับพลังอำนาจต่างๆ ในสังคมพร้อมๆ กับการศึกษาถึงกระบวนการการสร้างและนิยามความหมายของสิทธิประเภทใหม่ๆ ที่จะช่วยสร้างความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร โดยผ่านวาทกรรมหรือการโต้เถียงเชิงอุดมการณ์และศีลธรรมในสังคม เช่น ความหมายของสิทธิชุมชนท้องถิ่น และสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจกับเงื่อนไขต่างๆ ที่ผลักดันให้เกิดกระบวนการของชุมชนในการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจใหม่กับพลังอำนาจอื่นๆ ในสังคม (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2543 : 22-23) และเมื่อกล่าวถึงนิเวศวิทยาการเมือง ผู้วิจัยพบว่าจะหลีกเลี่ยงการทำความเข้าใจในแนวคิดเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ไม่ได้ ดังนั้นจึงได้ศึกษาความหมายของระบบกรรมสิทธิ์ ดังนี้

ระบบกรรมสิทธิ์ในนิเวศวิทยาการเมือง

ระบบกรรมสิทธิ์ถือว่าเป็นแนวคิดหนึ่งที่แทรกอยู่ในแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง เพราะตามแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองแล้วระบบกรรมสิทธิ์หมายถึง โครงสร้างของสิทธิและหน้าที่ที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับผู้อื่นในเรื่องที่เกี่ยวกับทรัพยากร โดยความสัมพันธ์ในเรื่องระบบกรรมสิทธิ์นี้ คนกลุ่มหนึ่งๆ จะได้รับการคุ้มครองสิทธิก็ต่อเมื่อผู้อื่นให้ความเคารพสิทธินั้น หรืออาจกล่าวได้ว่าระบบกรรมสิทธิ์คือ สิทธิในผลประโยชน์ซึ่งได้มาจากหน้าที่ของผู้อื่นที่เคารพต่อเงื่อนไขต่อผลประโยชน์นั้นๆ ดังนั้น การมีกรรมสิทธิ์จึงเท่ากับการมีอำนาจควบคุมผลประโยชน์ที่เกิดจากทรัพยากรนั้นๆ

นักคิดหลายคนได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับระบบกรรมสิทธิ์ว่าที่ผ่านมานโยบายของรัฐในการจัดการทรัพยากรนั้นยอมรับระบบกรรมสิทธิ์เพียงสองแบบ คือ กรรมสิทธิ์เอกชนและกรรมสิทธิ์ของรัฐ และต่อมาเริ่มที่จะมองว่าจะต้องมีระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมมากขึ้น เพราะต่างเห็นว่าการเสื่อมโทรมของทรัพยากรนั้นเป็นผลมาจากการที่ทรัพยากรตกอยู่ในสภาพที่เปิดเสรีหรือเป็นของกลุ่มนายทุนมากกว่าที่จะเป็นผลมาจากการที่ทรัพยากรนำมาใช้ร่วมกัน อย่างไรก็ตามการมีระบบกรรมสิทธิ์แบบส่วนรวมก็จะต้องมีการควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนและทรัพยากรในพื้นที่นั้นๆ เช่น การห้ามการทำกิจกรรมบางอย่างหรือที่เรียกว่าการกำหนดสิทธิที่จะเข้าถึงทรัพยากรและการสื่อสารในเรื่องของพรมแดน เช่น การออกเอกสารสิทธิ เป็นต้น

แต่ในสังคมก็ได้พบกับความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรเช่นเรื่องเขื่อนที่มีระบบกรรมสิทธิ์ซ้อนทับกันอยู่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของที่ดิน แหล่งน้ำ พืช สัตว์น้ำ สัตว์ป่า และระบบนิเวศ เมื่อเขื่อนที่สร้างโดยรัฐได้แย่งสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรจากชาวบ้านไปให้คนอีกกลุ่มหนึ่งเราจะพบถึงการต่อต้านของชาวบ้าน ดังนั้น ความขัดแย้งในเรื่องเขื่อนจึงเป็นปัญหาในเรื่องสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรระหว่างชาวบ้านกับรัฐและธุรกิจเอกชน (ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ, 2543 : 28-29, 31)

ดังนั้น ในการศึกษาเรื่องระบบกรรมสิทธิ์ การเข้าถึง การควบคุม การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนี้ จะเป็นส่วนช่วยให้มองเห็นว่าในชุมชนนั้นๆ หรือในพื้นที่นั้น ใครเป็นผู้มีกรรมสิทธิ์ และกรรมสิทธิ์ได้ถูกแปรเปลี่ยนไปอย่างไรบ้าง อันจะนำไปสู่การวิเคราะห์ถึงพลวัตในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากระบบกรรมสิทธิ์ในขั้นตอนต่อไป

กล่าวโดยสรุปแล้วแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง เป็นแนวคิดที่เชื่อว่าสาเหตุของปัญหาทางสิ่งแวดล้อมหรือการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติของมนุษย์ที่ไม่เท่าเทียมกันนั้นมีสาเหตุมาจากระบบเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง โดยวิเคราะห์ปัญหาในเชิงปฏิสัมพันธ์ที่เน้นเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มต่างๆ ในสังคม อิทธิพลและบทบาทของอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างระบบเศรษฐกิจและระบบนิเวศ โดยมีองค์ประกอบหลักที่เชื่อมโยงกัน 3 ประการได้แก่การเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมที่ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากร ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบการเมืองอันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม โดยมีหลักของการวิเคราะห์ที่สำคัญ คือการวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์ การวิเคราะห์จากล่างสู่บน โดยพิจารณาการต่อสู้ของชาวบ้านเพื่อสิทธิในทรัพยากรและการอธิบายความเชื่อมโยงที่ระดับโลก ระดับชาติและภูมิภาค

นอกจากนี้แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาพลวัตของชุมชนอันแสดงถึงศักยภาพของชุมชนในการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้ในการอนุรักษ์ทรัพยากร ซึ่งถือเป็นปฏิกิริยาตอบโต้ต่อรองกับพลังอำนาจต่างๆ ในสังคม ดังนั้นจึงมีความสอดคล้องกับแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในความคิดเชิงซ้อน ที่ผู้วิจัยได้บทวนมาข้างต้น ที่เน้นให้เห็นว่าชุมชนไม่ได้เป็นฝ่ายตั้งรับเพียงอย่างเดียว หากแต่มีวิธีการจัดการที่เหมาะสมกับบริบททางสังคมของตน มีวิธีการตอบโต้ต่อรอง มีการปรับตัวให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบสังคมและระบบนิเวศอีกด้วย

แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองและแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้พยายามเสนอให้มองธรรมชาติว่ามีการดำรงอยู่อย่างหลากหลาย ผสมผสานกัน มีการจัดการร่วมกันอย่างหลากหลาย และเหมาะสม ธรรมชาติและผู้คนจึงจะสามารถดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืน วัฒนธรรมท้องถิ่นต่างๆ ต้องไม่ถูกครอบงำจากศูนย์กลางอย่างสิ้นเชิง วัฒนธรรมภูมิปัญญาของชุมชนท้องถิ่นต้องนำมาประยุกต์ใช้กับชีวิตและสังคมร่วมสมัย นอกจากนี้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนยังเน้นการให้ความสำคัญกับเงื่อนไขบริบทชุมชนที่มีความสัมพันธ์กับพลวัตของการสร้างอำนาจทางสังคม เพื่อต่อสู้ / ปรับตัว ต่อวัฒนธรรมภายนอกไม่ว่าจะเป็นระบบทุนนิยมหรือโลกาภิวัตน์

นอกจากแนวคิดทั้งสองจะมีความสอดคล้องกันในบางประการแล้วยังช่วยเสริมกันในบางประเด็นด้วย คือ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในความคิดเชิงซ้อนจะช่วยเสริมแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองในเรื่องระบบคิดของคนในชุมชนต่อคนภายนอกที่เข้ามาร่วมจัดการทรัพยากรของชุมชน การอธิบายความเป็นชุมชนในมุมมองของชาวบ้าน การปรับตัวของคนในชุมชน การแสดงความคิดเห็นต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การเลือกปฏิบัติหรือความสัมพันธ์ต่อคนในชุมชน และบุคคลภายนอก อีกทั้งยังเป็นแนวคิดที่ช่วยให้มองเห็นภาพการจัดการทรัพยากรบนพื้นฐาน

ของการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น สิทธิตามจารีตประเพณีท้องถิ่น เพื่อให้การวิเคราะห์ปรากฏการณ์มีความชัดเจนขึ้น

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองเพื่ออธิบายพลวัตในการเข้าถึงทรัพยากร การควบคุม และการใช้ประโยชน์ การจัดการทรัพยากรของชุมชน ผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสียในการจัดการทรัพยากร อำนาจการตัดสินใจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ความสัมพันธ์เชิงอำนาจของคนในชุมชนกับภายนอก เช่น รัฐ (อบต. กรมเจ้าท่า) นายทุน (ท่าทราย) เป็นต้น ที่มีผลต่อการเข้าถึง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน และผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนนั้นด้วย รวมไปถึงกระบวนการตอบโต้อำนาจจากภายนอกผ่านวาทกรรมต่างๆ

5. แนวคิดเกี่ยวกับสิทธิชุมชน (Community Rights)

เนื่องจากทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุมชนนั้น ถือว่าเป็นทรัพยากรส่วนรวม ที่ชุมชนได้ใช้ประโยชน์มานาน ดังนั้น แนวคิดสิทธิชุมชน จึงเป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ผู้วิจัยนำมาใช้ในการมองปรากฏการณ์ทางสังคมของพื้นที่ที่ศึกษา หลังจากผู้วิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่ศึกษาระยะหนึ่ง ทำให้ผู้วิจัยเกิดข้อสงสัยและตั้งคำถามกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนว่าเหตุใดการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติของบุคคลภายนอกชุมชนนั้นถึงได้เข้ามาอย่างง่ายดายนัก นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้พิจารณาถึงระบบคิดของชาวบ้านในการมองเรื่องสิทธิของตนและสิทธิของชุมชนต่อทรัพยากรในชุมชนซึ่งมีความซับซ้อน ทั้งนี้ผู้วิจัยมองว่าระบบคิดของชาวบ้านนั้นเกิดจากการสั่งสมของกระบวนการพัฒนาประเทศที่ไปสู่ความทันสมัยนั่นเอง การจะทำความเข้าใจในการเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนนั้น จะต้องมองให้เห็นถึงสิทธิที่ชุมชนได้รับ หรือเงื่อนไขอะไรที่ส่งผลถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน ดังนั้นเพื่อเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความคิดเห็นของชาวบ้านที่มีต่อปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนโดยเฉพาะในประเด็นของการเข้ามาของบุคคลภายนอกในการดำเนินการสัมปทานดูตทรายนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทบทวนแนวคิดสิทธิชุมชนเอาไว้ดังต่อไปนี้

ภูมิหลังสิทธิชุมชน

ก่อนที่จะมีคำว่า “สิทธิชุมชน” นั้น ความเข้าใจของคนทั่วไปในสังคมไทยเกี่ยวกับสิทธิ มักจะให้ความหมายใน 2 ลักษณะ คือ สิทธิส่วนบุคคลและสิทธิของรัฐ โดยเฉพาะสิทธิในทรัพยากรธรรมชาติ อันได้แก่ ที่ดินและป่าไม้ เช่น การให้ความสำคัญกับเอกสารสิทธิต่างๆ ทั้ง นส.3 และโฉนดที่ดิน สร้างความรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของแทนที่การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเฉยๆ ทำให้มองเห็นทรัพยากรเป็นเพียงทรัพย์สินที่บุคคลหรือหน่วยงานของรัฐสามารถยึดครองไว้ได้อย่างเบ็ดเสร็จ ด้วยการผูกขาดสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ไว้ ซึ่งเป็นการแยกทรัพยากรออกเป็นส่วนตัวหรือเป็นพื้นที่ๆ และจัดสรรให้กับหน่วยทางสังคมบางหน่วยเท่านั้น ซึ่งก็

หมายถึงเฉพาะปัจเจกบุคคลกับรัฐ โดยละเลยส่วนอื่นๆของสังคม โดยเฉพาะส่วนที่ไม่สามารถกำหนดหน่วยของพื้นที่ แต่เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ซึ่งสามารถแสดงออกมาได้หลายระดับ ตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน ท้องถิ่น จนถึงระดับโลก และยังสามารถแสดงออกมาได้หลายรูปแบบ ตามลักษณะของอาชีพ เพศ วัย ชาติพันธุ์และอัตลักษณ์ เช่น ชุมชนคนพิการ ชุมชนประมง เป็นต้น ด้วยเหตุนี้จึงทำให้มองกันว่าชุมชนไม่สามารถเป็นเจ้าของทรัพยากรได้ตามกฎหมายเพราะชุมชนไม่มีพื้นที่หรือมีขอบเขตหน่วยที่ชัดเจน การมองชุมชนในลักษณะภาพนิ่งตายตัวเช่นนี้ ทำให้ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงในกรณีของชุมชนส่วนใหญ่ โดยมีได้ให้ความสนใจแก่กระบวนการภายในชุมชนที่มีผลต่อประสิทธิภาพในการจัดการทรัพยากร เช่น ความแตกต่างในเรื่องผลประโยชน์ระหว่างสมาชิกในชุมชน ปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ในชุมชน และระบบการจัดการทรัพยากรในชุมชน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้สะท้อนถึงข้อจำกัดบางประการเกี่ยวกับความเข้าใจความหมายของสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร เพราะต่างก็เป็นการมองสิทธิเชิงเดี่ยว (Linear Concept of Rights) ที่มีสิทธิผูกติดกับหน่วยใดหน่วยหนึ่งในการจัดการทรัพยากรในพื้นที่แห่งหนึ่งหรือในทรัพยากรชนิดหนึ่งเท่านั้น ซึ่งเป็นลักษณะของสิทธิแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาด (Exclusive Rights) ที่จะกีดกันและปิดกั้นการมีส่วนร่วม แต่การศึกษาประสบการณ์ที่เป็นจริงทางสังคมพบว่าในหลายๆ สังคม รวมทั้งสังคมไทย มีความเข้าใจเกี่ยวกับ “สิทธิเชิงซ้อน” (Complexity of Rights) ผสมผสานอยู่ด้วย ซึ่งหมายถึง การอยู่ร่วมกันของสิทธิของหน่วยทางสังคมหลายๆ หน่วยบนพื้นที่เดียวกัน เช่น สิทธิในการจัดการร่วมกันระหว่างรัฐและชุมชนในพื้นที่เดียวกัน หรือตามจารีตของสังคมชนบทไทยยอมให้มีการผสมผสานระหว่างสิทธิเอกชนและสิทธิส่วนรวมในที่นาผืนเดียวกัน ตามนัยดังกล่าว สิทธิลักษณะนี้จึงเปิดกว้างสำหรับการมีส่วนร่วมของฝ่ายต่างๆ (Inclusive Rights) (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544 : 219-233 ; อานันท์ อ่างถึงใน พรพนา กวียเจริญ, 2545 : 16 ; Arun Agrawal and Clark C. Gibson อ้างถึงใน กอบกุล ราชะนาคร, 2549 : 35)

ความสนใจเกี่ยวกับสิทธิชุมชนในประเทศไทยมีเพิ่มมากขึ้นเป็นพิเศษในช่วงกว่าหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ซึ่งเป็นผลมาจากกระแสชุมชนนิยมภายใต้ระบบเศรษฐกิจในยุคโลกาภิวัตน์และความไม่พอใจในระบบการจัดการทรัพยากรและเศรษฐกิจแบบรวมศูนย์ของรัฐ การถกเถียงเกือบทั้งหมดจะเป็นเรื่องของสิทธิชุมชนในการมีส่วนร่วมใช้และจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (กอบกุล ราชะนาคร, 2549 : 33) เนื่องจากในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบเชิงเดี่ยวอย่างที่ผ่านมา ส่งผลกระทบต่อการเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรของชุมชนเป็นอย่างมาก เพราะเป็นการเข้าถึงแบบเสรี ก่อให้เกิดการทำลายทรัพยากร ในขณะที่ชุมชนไม่มีสิทธิที่จะดำเนินการป้องกันหรือควบคุมอันใดได้ เพราะสิทธิที่จะต้องดูแลและควบคุมนั้นเป็นของรัฐมอบหมายให้หน่วยงานดูแล แต่ปัญหาเรื่องทรัพยากรธรรมชาตินั้นเกินกว่าที่จะจัดการโดยหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งได้ ต้องอาศัยความร่วมมือจากหลายฝ่าย

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าในปัจจุบัน “สิทธิชุมชน” เป็นข้อถกเถียงที่มีพลังและสามารถที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางโครงสร้างที่สำคัญของสังคมอย่างน้อยๆ 3 ด้านด้วยกัน คือ ด้านแรก เป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างพลังในการขับเคลื่อนของสังคม ด้านที่สอง เป็นการเปลี่ยนแปลงในระบบกลไกของภาครัฐ และความสัมพันธ์ในระหว่างประชาชน และด้านที่สาม เป็นการเปลี่ยนแปลงของพลังในการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆที่เกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จาก ปรากฏการณ์ในทางสังคมที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยรัฐ ซึ่งไปกระทบต่อวิถีของประชาชนและชุมชน (ไพสิฐ พาณิชย์กุล. (2550). สิทธิชุมชน ปัญหา และพัฒนาการทางความคิด. ค้นเมื่อ 14 พฤษภาคม 2550, จาก <http://www.midnightuniv.org/middata/newpage14.html>)

ความหมายและลักษณะของสิทธิชุมชน

คำว่า “สิทธิชุมชน” มีความหมายตรงกับภาษาอังกฤษได้หลายคำ นักวิชาการไทยบางท่านใช้คำว่า “Community Right” ซึ่งมีความหมายค่อนข้างกว้าง ในระดับสากลคำที่ใช้มากเมื่อต้องการกล่าวถึงชุมชน คือ “Indigenous Peoples” การมี “s” ที่คำว่า “People” มีนัยสำคัญที่สื่อความหมายถึง กลุ่มชน เผ่า หรือชุมชน ในฐานะที่เป็นกลุ่ม มิใช่สมาชิกของชุมชนระดับปัจเจก และในกรณีที่เกี่ยวข้องถึงสิทธิชุมชน วลีที่ใช้มากก็คือ “Indigenous Rights” และ “Native Title” (กอบกุล ราชะนาคร, 2549 : 32)

การนิยามความหมายส่วนใหญ่จะเน้นสิทธิชุมชนที่ตั้งอยู่บนจารีตประเพณีและธรรมเนียมปฏิบัติที่มีมาช้านาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งจารีตประเพณีในเรื่องการใช้และการจัดการทรัพยากรร่วมกัน ก่อนที่จะถูกลดทอนหรือทำลายโดยระบบกฎหมายลายลักษณ์อักษรที่รับมาจากตะวันตก สิ่งที่น่าประหลาดใจในคำนิยามสิทธิชุมชนของกลุ่มนักวิชาการในสังคมไทยก็คือ สิทธิชุมชนมีลักษณะเป็นสิทธิของกลุ่ม (Collective Right) มิใช่สิทธิในระดับปัจเจก และเป็นสิทธิในการใช้และการจัดการทรัพยากรซึ่งเป็นสมบัติส่วนรวมตามจารีตประเพณีท้องถิ่น (กอบกุล ราชะนาคร, 2549 : 33)

ลักษณะของสิทธิชุมชนที่มีลักษณะเด่นๆดังนี้ คือ

1. อุดมการณ์ของสิทธิชุมชน เป็นอุดมการณ์เพื่อความอยู่รอดของชุมชน
2. กระบวนการในการเกิดขึ้นของสิทธิชุมชนในแต่ละประเภท (ตามที่เกิดความขัดแย้งขึ้น) ไม่ได้เกิดจากความสัมพันธ์ในเชิงพันธะสัญญา หากแต่เป็นผลที่เกิดขึ้นจากกระบวนการภายในของชุมชนในแต่ละพื้นที่ ที่ทดลองเรียนรู้สั่งสมขึ้นมาเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างสังคมในระดับชุมชน และในหลายๆกรณีที่มีการเลียนแบบการกระทำและผลซ้ำในทางความคิด
3. ตั้งอยู่บนสำนึกและความรับรู้ร่วมกันของชุมชนเป็นหลัก ดังนั้น จึงมักจะไม่ทำให้ปรากฏในรูปของบันทึกที่เป็นลายลักษณ์อักษร

4. กลไกในการบังคับเป็นไปโดยอาศัยวิธีการของแต่ละชุมชนผ่านทางระบบความสัมพันธ์ในด้านต่างๆที่มีอยู่ในชุมชน

5. สิทธิชุมชนเป็นความพยายามของชุมชนที่จะจัดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชนให้สอดคล้องกับการผลิตที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้และมีทางเลือก

6. สิทธิชุมชนเป็นสิทธิที่มีเงื่อนไข ไม่ใช่สิทธิเด็ดขาด ต้องขึ้นอยู่กับปัจจัยทั้งหมดที่มีอยู่ในชุมชน

7. สิทธิชุมชนมักจะมีกลไกภายในชุมชน ที่เกื้อหนุนทรัพยากรที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ และให้โอกาสกับสมาชิกของชุมชน (ไพสิฐ พาณิชย์กุล. (2550). สิทธิชุมชน ปัญหา และพัฒนาการทางความคิด. ค้นเมื่อ 14 พฤษภาคม 2550, จาก <http://www.midnightuniv.org/middata/newpage14.html>)

หลักการของสิทธิชุมชน

จากเวทีเสวนาเรื่อง “ฐานคิดสิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์” ซึ่งจัดโดย กป.อพช. เมื่อวันที่ 10-11 ตุลาคม พ.ศ. 2542 ที่ จังหวัดเชียงใหม่ กฤษฎา บุญชัย ได้สรุปหลักการสำคัญของสิทธิชุมชนไว้มีดังต่อไปนี้

1. สิทธิชุมชน คือ ข้อตกลง กฎเกณฑ์ทางสังคม หรืออาจพัฒนาสู่ความเป็นสถาบันร่วมกันของกลุ่มคนเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร การจัดการทางเศรษฐกิจ สังคม และอื่น ๆ กลุ่มคนดังกล่าวมีความสัมพันธ์ทางสังคมร่วมกัน หรือเป็น “ชุมชน” ลักษณะชุมชนนั้นมิได้ยึดติดกับชุมชนหมู่บ้าน อันเป็นรูปแบบการปกครองของรัฐ แต่เป็นเครือข่ายทางสังคมของผู้คนที่มีความสัมพันธ์ร่วมกัน อยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน มีการใช้ทรัพยากรร่วมกัน หรือมีแบบแผนการผลิต ระบบเศรษฐกิจเกี่ยวข้องกัน ซึ่งอาจจะมีขอบเขตชุมชนใดชุมชนหนึ่ง หรือหลายชุมชน หลายกลุ่มชาติพันธุ์ ไม่ได้จำกัดแค่ชุมชนชนบท แต่ขยายครอบคลุมถึงเมือง เป็นเครือข่ายท้องถิ่น หรืออาจจะเป็นชุมชนในจินตนาการ ที่ผู้คนสัมพันธ์ผ่านสื่อ หรือนิยามว่าเราเป็นพวกเดียวกัน มีความสัมพันธ์ผ่านสิทธิร่วมกัน เช่น คนชรา คนพิการ คนชายขอบ เป็นต้น อาจสรุปได้ว่าสิทธิชุมชนตามความหมายกว้างดังกล่าวนี้ มิได้มีหน่วยของสิทธิที่ตายตัว เหมือนสิทธิปัจเจก แต่เป็นสิทธิจากความสัมพันธ์ของผู้คนเกิดเป็นชุมชนร่วมกัน ซึ่งจะสัมพันธ์ในทางตรงหรือทางอ้อมก็ได้

2. ด้วยความจำเป็นที่จะต้องจัดการร่วมกัน ชุมชนได้สร้างข้อตกลงหรือกติการ่วมกันในการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ หรือสังคม ข้อตกลงที่เกิดขึ้นอาจมีเป็นลายลักษณ์อักษรตามรูปแบบการจัดการสมัยใหม่ที่เกิดจากความจำเป็นที่ต้องสร้างกฎเกณฑ์ในการจัดการ หรือเป็นกฎประเพณีที่อยู่ในจิตสำนึก ในวัฒนธรรมที่ยึดโยงต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ร่วมกันและได้ถูกพัฒนาปรับใช้กับสถานการณ์ใหม่ ๆ หรืออาจสร้างอำนาจศักดิ์สิทธิ์ขึ้นมาเป็นตัวกำกับกติกาเสียใหม่ การได้มาซึ่งข้อตกลงก็เป็นเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ การต่อสู้ ต่อรอง ทั้งภายในชุมชน ระหว่างชุมชน หรือกับภายนอก ข้อตกลงร่วมของชุมชนจึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบททางเศรษฐกิจ การเมือง และ

สังคม ดังนั้นชุมชนจึงพัฒนารูปแบบสิทธิขึ้นใหม่มาก ซึ่งมีความเฉพาะเจาะจงกับบริบทของสังคม นั้น ๆ สิทธิชุมชนจึงมีขอบเขตที่กว้าง ยืดหยุ่น สันหละปรับเปลี่ยน มากกว่าจะกำหนดตายตัวโดย ไม่ผันแปร แต่มีความเฉพาะเจาะจงกับบริบทแต่ละแห่ง มิใช่มาตรฐานเดียวตายตัวดังเช่น สิทธิ แบบรัฐ หรือปัจเจก

3. สิทธิชุมชน เป็นรูปแบบสิทธิเชิงซ้อน หมายถึง ภายใต้ข้อตกลงจัดการร่วมของชุมชน จะมีสิทธิหลายประเภทแต่สัมพันธ์กัน เช่น สิทธิการครอบครอง สิทธิการใช้ สิทธิการจัดการ ซึ่ง สิทธิแต่ละประเภทมีการปรับสร้างใหม่อยู่เสมอ และการซ้อนของสิทธิก็มีหลายระดับทั้งรูปแบบ ของสิทธิ และเจ้าของสิทธิ เช่น บางเงื่อนไขสิทธิความเป็นเจ้าของทรัพยากรบางประเภทอาจเป็น ของรัฐหรือปัจเจกบุคคลในชุมชน แต่ทรัพยากรบางประเภทอาจเป็นของชุมชน หรือไม่ว่าจะเป็น ของใคร แต่ชุมชนมีสิทธิในการใช้และสิทธิจัดการ หลักสำคัญของสิทธิชุมชน ก็คือ ในปริณทล ของชุมชนที่สรรค์สร้างสิทธิขึ้นมา ไม่ว่าสิทธิการครอบครอง การใช้ หรือสิทธิปัจเจก และชุมชน สิทธิแต่ละประเภทถูกจัดสัมพันธ์กันภายใต้ความเป็นชุมชน ดังนั้นรูปแบบสิทธิที่พัฒนาขึ้นมาจึงมิได้ แยกขาดออกจากกัน แต่ต้องมีกฎกติการ่วมของชุมชนซ้อนทับอีกทีหนึ่ง ดังนั้นสิทธิปัจเจกที่อยู่ใน ชุมชน อาจไม่ใช่สิทธิแบบเบ็ดเสร็จ (Absolute Rights) เหมือนสิทธิปัจเจกในสาธารณะก็ได้

4. สิทธิชุมชน มีลักษณะเน้นการมีส่วนร่วม หรือดึงภายนอกเข้ามาร่วมเกี่ยวข้องจัดการ (Inclusive Rights) หมายถึงมิได้กีดกันการมีส่วนร่วมจากภายนอก แต่ต้องการให้ภายนอกเข้า มาร่วมสนับสนุน ถ่วงดุล ในทุกระดับตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะ และรัฐ สิทธิชุมชนไม่ใช่สิทธิ ความเป็นเจ้าของแบบเบ็ดเสร็จเช่น สิทธิรัฐหรือปัจเจก ที่เจ้าของใช้สิทธิตนเองกีดกันการเกี่ยวข้อง จากภายนอกอย่างสิ้นเชิง (Exclusive Rights) ดังเห็นได้จากการจัดการป่าชุมชน การทำกลุ่มออม ทรัพย์ เศรษฐกิจชุมชน หรือการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของท้องถิ่น ล้วนเป็นสิ่งที่ต้องการการสนับสนุน ของเครือข่ายท้องถิ่น ประชาสังคม และรัฐ แต่อย่างไรก็ตามลักษณะของการ Inclusive ก็มีได้ เป็นไปอย่างสมบูรณ์ มิเช่นนั้นทรัพยากรที่ชุมชนใช้ร่วมกันจะกลายเป็นพื้นที่เสรี (Open Access) ที่ คนภายนอกจะเข้ามาทำอะไรก็ได้ ชุมชนได้สร้างเงื่อนไข หรือกฎกติกา ที่มีการควบคุมการใช้จาก ภายนอกหรือมีลักษณะเป็น Exclusive อยู่ด้วย เงื่อนไขสำคัญที่ชุมชนใช้กีดกันภายนอกที่เข้ามา ละเมิดสิทธิของเขาก็คือ สิทธิในการมีชีวิตอยู่รอด สิทธิเรื่องปากท้อง สิทธิในการดำรงความสัมพันธ์ ทางสังคมของตน วิธีคิดเรื่องสิทธิแบบนี้อาจจะแตกต่างจากตะวันตกที่ทุกคน (ใครก็ได้) ล้วนมี สิทธิเท่าเทียมกันต่อทรัพยากรในทุกที่ แต่สิทธิของชุมชนให้ความสำคัญกับผู้ที่ยั่งยืนกับทรัพยากร เพื่อความอยู่รอดของชุมชนเป็นอันดับแรก ซึ่งคนภายนอกจะมาอ้างสิทธิเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของ สังคมเมืองมาอยู่เหนือสิทธิการมีชีวิตรอดของชุมชนไม่ได้ ระดับของสิทธิการมีส่วนร่วมจึงลดหลั่น ไปตามความจำเป็นพื้นฐานของชีวิตและสังคม แต่อย่างไรก็ตามลักษณะของการ Exclusion มักจะ เกิดขึ้นในสถานการณ์ที่มีความขัดแย้งชิงทรัพยากร หรือในโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่ไม่ เท่าเทียมกัน แต่โดยทั่วไปสิทธิชุมชนมักจะมีลักษณะ Inclusion มากกว่า หลักการที่สำคัญอีก ประการของการเน้นการมีส่วนร่วมก็คือ เป้าหมายของสิทธิชุมชนมิใช่เพื่อประโยชน์เฉพาะส่วนของ

ชุมชนเท่านั้น แต่ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของสังคมด้วย การรักษาป่า การจัดการลุ่มน้ำ การจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ล้วนสร้างประโยชน์ต่อสังคมโดยรวม

5. อุดมการณ์ของสิทธิชุมชนวางอยู่หลักพื้นฐานว่าด้วยความยั่งยืนและความเป็นธรรม ดังเห็นได้จากการจัดการป่า จัดการน้ำ หรือการทำออมทรัพย์ ธุรกิจชุมชนของชาวบ้าน ล้วนต้องการให้สมาชิกมีส่วนร่วม เข้าถึงทรัพยากร และได้รับการแบ่งปันทรัพยากรอย่างเป็นธรรม และการที่ชุมชนจะอยู่รอดได้ก็ต้องอยู่บนฐานทรัพยากรที่ยั่งยืน การเลือกที่จะบริโภคให้หมดไป เป็นการทำลายทุนชีวิตของชุมชนโดยตรง ซึ่งอุดมการณ์สิทธิชุมชนดังกล่าวมีความแตกต่างจากสิทธิปัจเจกที่มุ่งเน้นประสิทธิภาพสูงสุดจากการใช้ทรัพยากร ลักษณะการใช้ที่วนซ้ำขัดแย้งกับหลักการเรื่องความยั่งยืนและเป็นธรรมโดยตรง ขณะที่รัฐเองก็ถูกคาดหวังว่าจะมีกลไกเข้ามาจัดสรรทรัพยากรเพื่อยั่งยืนและเป็นธรรม แต่ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกลับพบว่ารัฐเองมุ่งแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรอย่างล้าผลาญ

6. สิทธิชุมชนบนเนื้อหาที่หลากหลาย ขบวนการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชนที่โดดเด่นที่สุด คือ การเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชน และสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร แต่ขณะเดียวกันภายใต้โครงสร้างอำนาจที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนมิได้มีแต่มิติทรัพยากร ชุมชนจำนวนมากได้อาศัยทุนทางสังคมของตนสร้างระบบ สถาบันการจัดการของตนเองเพื่อปรับสัมพันธภาพทางอำนาจในหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นชุมชนแออัดในการเรียกร้องสิทธิในที่อยู่อาศัย การเกิดขึ้นของกลุ่มออมทรัพย์ ธุรกิจชุมชน ตลาดทางเลือก เศรษฐกิจชุมชน เพื่อด้านทานกระแสกลไกตลาดที่มุ่งผนวกระบบเศรษฐกิจของชุมชนให้พึ่งพาระบบเศรษฐกิจหลัก หรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ใช้ประเด็นด้านอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ (Ethnic Identity) ต่อสู้เพื่อกับกระแสชาตินิยม กระแสวัฒนธรรมหลักที่พยายามกลืนวัฒนธรรมท้องถิ่น หรือผลักดันให้อยู่ในสภาพชายขอบ นอกจากนี้ยังมีเนื้อหาต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย เช่น สิทธิชุมชนเมืองต่อวิถีความเป็นเมือง สิทธิสตรี สิทธิคนชรา สิทธิคนพิการที่เรียกร้องอัตลักษณ์ให้ตนเองมีตำแหน่งแห่งที่ในสังคม

7. สิทธิชุมชนเป็นขบวนการเคลื่อนไหวประชาธิปไตยจากรากหญ้า ที่เกิดขึ้นในบริบทโครงสร้างทางอำนาจในสังคมมีความไม่เท่าเทียมกัน รวมศูนย์อำนาจ ครอบงำทางวัฒนธรรม โดยใช้วัฒนธรรมเดียว (Monoculture) ที่ดูดกลืนความหลากหลาย และกีดกันชุมชนท้องถิ่นออกไปสู่ภาวะชายขอบ สิทธิชุมชนจึงเป็นการต่อสู้เพื่อปรับสัมพันธภาพทางอำนาจ สร้างตำแหน่งแห่งที่ให้กับชุมชนผ่านการกำหนดตัวตน โดยมีเป้าหมายหลักเพื่อผลักดันสังคมไปสู่ความเป็นพหุลักษณะ (Pluralistic Society) ประชาธิปไตย หรือสังคมที่เคารพความหลากหลาย หรือมีนโยบายที่ให้แต่ละท้องถิ่น ส่วนต่าง ๆ ของสังคมได้มีเสรีภาพของตนเองในการกำหนดกติกาของวิถีชีวิต เศรษฐกิจ ทรัพยากรตามแต่ภูมินิเวศวัฒนธรรมของตน แต่ทั้งนี้ก็อยู่บนพื้นฐานของความรับผิดชอบร่วมกันของสังคมด้วย โดยรัฐต้องเข้ามาทำหน้าที่ดังกล่าว จึงเห็นได้ว่าสิทธิชุมชนมีทั้งความเป็นเฉพาะเจาะจงในตัวเองและมีความเป็นสากลไปพร้อมกัน ความเป็นสากลในเชิงนโยบายคือ รัฐต้องมียุทธศาสตร์สนับสนุนชุมชนมีสิทธิเสรีภาพในการกำหนดกติกา ระบบสิทธิการจัดการทรัพยากร

เศรษฐกิจ วิถีชีวิตวัฒนธรรมของตนเอง และมีกลไกสนับสนุนความเข้มแข็งของชุมชน ส่วนความเฉพาะเจาะจงคือ แต่ละชุมชน ท้องถิ่นจะกำหนดรูปแบบสิทธิอย่างไรนั้น ก็ไปตามบริบททางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรมของตนเองไม่สามารถกำหนดให้เป็นมาตรฐานเดียวหรือเป็นรูปแบบตายตัวได้ นัยของสิทธิชุมชนดังกล่าวจึงมีความลึกซึ้ง กว้างขวางกว่าคำว่า “กระจายอำนาจ” “การมีส่วนร่วม” “ประชาสังคม” “ธรรมรัฐ” ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายล่องลอย (Floating Significance) ที่รัฐหรือทุนหยิบมาใช้โดยขาดวิญญานเพื่อประชาชนคนชายขอบอย่างแท้จริง (กฤษฎา บุญชัย. [ม.ป.ป.]. ฐานคิดสิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์ ค้นเมื่อ 3 พฤษภาคม 2550, จาก www.thaico.net/b_p_page/cmright42.htm)

ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน

การเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิชุมชน จะต้องเคลื่อนไหวทั้ง 4 ระดับ คือ

1. ระดับวาทกรรม สร้างความหมาย ความรู้ ความชอบธรรมให้แก่แนวคิดสิทธิชุมชน โดยทั้งนี้จะต้องสร้างวาทกรรมสิทธิชุมชนในความหมายกว้างและหลากหลาย เพื่อให้รัฐและสังคมยอมรับความหลากหลายของวัฒนธรรม อัตลักษณ์ของท้องถิ่น ระบบเศรษฐกิจ วิถีชีวิต และเชื่อมโยงให้เห็นว่าไม่ใช่เรื่องเฉพาะชุมชนชายขอบ หรือมีแต่เรื่องป่าชุมชน แต่เป็นการสร้างสถาบันทางสังคมของประชาชนทั้งเมืองและชนบทในการจัดการตนเอง และผลที่ได้ก็มีใช้แค่ชุมชนของตน แต่เป็นผลประโยชน์ร่วมของสังคมด้วย

2. ระดับโครงสร้าง ว่าจะผลักดันให้เกิดกลไก สถาบัน ในการจัดการทรัพยากรเพื่อมาสนับสนุนการจัดการของชุมชนให้เป็นรูปธรรมได้อย่างไร เช่น มาตรการภาษีที่ดิน การปฏิรูปการถือครองที่ดิน การจัดการน้ำที่ชุมชนมีส่วนร่วม หรืออื่น ๆ ให้มีทางเลือกที่หลากหลาย เพื่อถ่ายโอนทรัพยากรและผลประโยชน์จากผู้ควบคุมทรัพยากรมากมาสู่คนที่เข้าถึงทรัพยากรได้น้อย พัฒนาระบบยุติธรรมให้มีประสิทธิภาพโดยสังคมร่วมตรวจสอบ กระบวนการกำหนดนโยบายที่ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง โดยทั้งนี้อาศัยรัฐธรรมนูญที่สนับสนุนหลักการสิทธิชุมชน และขับเคลื่อนเพื่อให้ได้นโยบายและกฎหมายของรัฐที่จะสนับสนุนสิทธิชุมชน โดยนโยบายหรือกฎหมายดังกล่าวหาใช่การกำหนดกฎระเบียบในการควบคุมชุมชน แต่ต้องควรเป็นกฎหมายที่หลักการกว้าง ๆ และยอมรับให้กลไกของชุมชนท้องถิ่น อันเป็นกลไกทางสังคมได้ดำเนินการอย่างเป็นอิสระและมีฐานะเป็นกฎหมาย การได้มาซึ่งโครงสร้างหลัก และมาตรการสนับสนุนกลไกของท้องถิ่น จะต้องมีการศึกษา วิจัยอย่างลึกซึ้ง พร้อมกับพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และสังคมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

3. การเคลื่อนไหวระดับท้องถิ่น ทั้งในด้านวัฒนธรรม พิธีพูนานิก/อัตลักษณ์ท้องถิ่น โดยสนใจมิติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) เชื่อมโยงกับอำนาจทางมิติทางเศรษฐกิจ การเมือง (Profane) การพัฒนาเครือข่ายตามภูมินิเวศ กลุ่มวัฒนธรรม กลุ่มอาชีพ สนับสนุนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนในการต่อสู้กับการละเมิดสิทธิ และสนับสนุนชุมชนพัฒนาองค์ความรู้ สถาบัน ระบบ

การจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ สังคมของตนเองเพื่อเป็นแบบอย่างการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่เป็นอิสระ โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการสนับสนุนทางวิชาการและการผลักดัน

4. ระดับความเชื่อมโยงกับกระแสภายนอก ภายใต้สถานการณ์ทุนนิยมเสรีในปัจจุบัน ที่รัฐร่วมกับทุนต่างชาติเข้าแย่งชิงทรัพยากรในท้องถิ่น การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชนจะต้องวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เท่าทันสถานการณ์ปัจจุบัน และพัฒนารูปแบบการเคลื่อนไหว การสร้างกลไกสถาบันในการต่อสู้ทั้งในระดับชาติและท้องถิ่น

โดยยุทธศาสตร์ทั้งหมดนี้พุ่งเป้าไปที่สังคมมากกว่าโครงสร้างรัฐเพียงอย่างเดียว เมื่อแนวคิดสิทธิชุมชนสามารถขยายพื้นที่ทางสังคมได้มากขึ้นและมีภาคปฏิบัติการ มีการจัดกลไกสถาบันทางสังคมหลายรูปแบบเพื่อมาสนับสนุนขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนได้มากขึ้นโดยความร่วมมือของพันธมิตรที่หลากหลายจากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ กลุ่มองค์กรสาธารณะในภาคประชาสังคมร่วมสร้างพลังทางความคิดและการปฏิบัติภารกิจก็จะมีพลังในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจให้รัฐและทุนอ่อนตัวโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระแสโลกาภิวัตน์ที่ความเป็นรัฐชาติหรือความเป็นชาติกำลังถูกท้าทายจากทุนนิยมโลก การเคลื่อนไหวของประชาชนจะต้องมีความชัดเจนในทางทฤษฎี ยุทธศาสตร์ และมีรูปแบบ (Model) การจัดการตนเองทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่ชัดเจน (กฤษฎา บุญชัย, [ม.ป.ป.]. ฐานคิดสิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์ ค้นเมื่อ 3 พฤษภาคม 2550, จาก www.thaico.net/b_p_page/cmright42.htm)

องค์ประกอบที่สำคัญของแนวคิดสิทธิชุมชน

จากงานศึกษาเรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน ได้กล่าวถึงกระบวนการสิทธิชุมชนไว้ว่า สิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นจะดำรงอยู่และพัฒนาต่อไปได้ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการคือ

1. ฐานทรัพยากร ชุมชนที่มีฐานทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่าอุดมสมบูรณ์ จะยังมีความมั่นคงของสิทธิชุมชน เพราะสมาชิกของชุมชนสามารถเข้าถึงทรัพยากรนั้น ได้อย่างเท่าเทียมกัน และเป็นปัจจัยในการดำรงชีวิตได้อย่างต่อเนื่อง

2. อัตลักษณ์ของชุมชน เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง ช่วยสร้างความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว มีความเอื้อเพื่อเกื้อกูล เป็นสังคมที่มีน้ำใจต่อกันมีความห่วงใยทุกข์สุขของกันและกัน อัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่สืบทอดภาษาพูด ความเชื่อในสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ความเชื่อในพุทธศาสนา การสืบทอดประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ตามฮีต-คอง คำสอน ขะลำ ล้วนมีบทบาทควบคุมวิถีชีวิตของคน และชุมชนให้ดำเนินไปอย่างเหมาะสม

3. อำนาจในการจัดการของชุมชน ระบบอำนาจในการจัดการของชุมชน เกิดขึ้นเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ของชุมชน ทั้งในด้านความสัมพันธ์ของชุมชน ทั้งในด้านความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติและคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เมื่อสิทธิชุมชนเกี่ยวเนื่องกับ

ทรัพยากรและสำนักในชาติพันธุ์ จึงมีการจัดการที่สอดคล้อง และเหมาะสมกับสภาพความเป็นจริงในชุมชน และสามารถอยู่ร่วมกันกับอำนาจ เช่น อำนาจรัฐได้ในระดับหนึ่ง

4. การสืบทอดอุดมการณ์ จารีตประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ ฮีตคอง คำสอน ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการส่งผ่านความหมายอันเป็นสาระสำคัญ คือ อุดมการณ์รักษาระรรมชาติ ให้คงความอุดมสมบูรณ์อย่างยั่งยืนและเป็นหลักประกันความมั่นคงของชุมชน ทั้งในด้านปัจจัย การดำรงชีวิตและด้านจิตสำนึกของผู้คน ที่มุ่งให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ความเอื้อเฟื้อเกื้อกูล และอ่อนน้อมต่อคนและสิ่งแวดล้อม สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา สถาบันความเชื่อและกลุ่มทางสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนต่างก็มีบทบาทหน้าที่ในการสืบทอดอุดมการณ์ดังกล่าว ภายใต้เงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมในชุมชน การสืบทอดมิใช่เกิดขึ้นเฉพาะภายในชุมชนเท่านั้นแต่มีการขยายเครือข่ายของชุมชนท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน เช่น เครือข่ายเกษตรกรรายย่อย เครือข่ายป่าชุมชน เป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภูมิปัญญาในการดำรงชีวิต การจัดระเบียบชุมชน การจัดการทรัพยากร และการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรม (دنพร ไซสินธุ์และคณะ, 2547 : 249 -253)

จากการทบทวนแนวคิดสิทธิชุมชนดังกล่าว สามารถสรุปได้ว่า สิทธิชุมชนเป็นแนวคิดที่เกิดจากการมองหาทางเลือกใหม่ ๆ ในการมองสิทธิที่นอกเหนือไปจากสิทธิปัจเจกและสิทธิของรัฐที่ได้ก่อให้เกิดปัญหาตามมาจากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยมองว่าสิทธิชุมชนเป็นสิ่งที่มิอยู่ในสังคมไทยมาอย่างช้านานแล้ว ไม่ว่าจะอยู่ในรูปของประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งแทรกอยู่ในวิถีชีวิตของแต่ละชุมชน มีความสามารถในการควบคุมและการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างกลมกลืน โดยให้ความสำคัญกับส่วนรวมที่อยู่ในกลุ่มเดียวกัน มีการได้รับผลประโยชน์หรือสิทธิที่เหมือนกัน ซึ่งในปัจจุบันได้มีการพูดถึงแนวคิดสิทธิชุมชนกันอย่างกว้างขวางและพยายามผลักดันให้เป็นที่ยอมรับของสังคมโดยทั่วไป

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ นอกจากจะได้นำเอาแนวคิดที่กล่าวมาข้างต้นมาใช้ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์แล้ว แนวคิดสิทธิชุมชนยังสามารถทำให้ผู้วิจัยได้ใช้ในการวิเคราะห์เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับการให้ความหมายของสิทธิ โดยเฉพาะกับชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติจากบุคคลภายนอก นอกจากนี้ยังสามารถวิเคราะห์ไปถึงปรากฏการณ์ที่สะท้อนมาจากการมอบอำนาจในการจัดการดูแลทรัพยากรโดยรัฐและเอกชนอีกด้วย

6. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาของพรพนา ก้วยเจริญ เรื่องระบบทรัพยากรสินส่วนรวม : พลวัตการจัดการทรัพยากรประมงน้ำจืด ในกรณีชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เมื่อพ.ศ. 2545 พบว่า พลวัตของการเปลี่ยนแปลงการจัดการทรัพยากรประมงน้ำจืด และระบบสิทธิทรัพยากรส่วนรวมของชุมชนหนองน้ำใหญ่ มีจุดเปลี่ยนสำคัญนับตั้งแต่ พ.ศ. 2530 หรือประมาณทศวรรษที่ผ่านมา อัน

เป็นผลมาจากเงื่อนไขการพัฒนาทางเศรษฐกิจและการขยายอำนาจทางการเมืองของรัฐเข้าควบคุมการปกครองส่วนท้องถิ่น และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

การเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจและการเมืองจากภายนอกมีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงสภาวะทางเศรษฐกิจ และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง และบ้านหนองน้ำใหญ่อย่างมาก นับตั้งแต่หลังทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ระบบเศรษฐกิจได้เปลี่ยนแปลงจากระบบยังชีพและแลกเปลี่ยน มาเป็นระบบเศรษฐกิจเชิงพาณิชย์ที่เชื่อมโยงกับตลาดภายนอกมากขึ้น ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้เกิดการพัฒนาเครื่องมือประมงให้มีประสิทธิภาพเพื่อจับปลาให้ได้มากขึ้น ขณะที่เงื่อนไขทางการเมือง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองส่วนท้องถิ่นในรูปของสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบสิทธิทรัพยากรประมงในพื้นที่หนองน้ำ จากสิทธิทรัพยากรแบบปัจเจก หรือกลุ่มไปสู่สิทธิทรัพยากรส่วนรวม คือจากระบบกีดมุลไปเป็นสิทธิชุมชน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, 2546 : 265-266)

กฤษฎา บุญชัย (2540) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องพลวัตชุมชนลุ่มน้ำในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพพบว่า ชุมชนน้ำจืด ซึ่งเป็นชุมชนท้องถิ่นทั่วไปที่มีพัฒนาการจากฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ องค์การทางสังคมมีความเข้มแข็งทำให้มีระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติมีศักยภาพ แต่เมื่อการพัฒนาได้เข้ามาทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก เงื่อนไขที่เอื้อต่อการจัดการทรัพยากรชีวภาพเริ่มเสื่อมลง ชาวบ้านพึ่งพิงปัจจัยภายนอกมากขึ้น แต่ก็ได้มีชาวบ้านบางส่วนที่สามารถเกาะกลุ่มกันเพื่อแสวงหาหนทางในการฟื้นฟูระบบการจัดการทรัพยากรชีวภาพแบบดั้งเดิม เป็นการฟื้นฟูพลังของกลุ่มชาวบ้าน ซึ่งเป็นการผสมผสานแนวคิดใหม่ ความรู้ใหม่กับการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่เดิม ซึ่งแนวทางดังกล่าวเริ่มได้รับการยอมรับและขยายตัวมากขึ้น ทั้งในระดับชุมชน ระหว่างชุมชนเพื่อนบ้าน และจากภายนอก

พรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว (2546) ศึกษาเรื่องชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน: โครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย พ.ศ. 2543- 2545 พบว่า ภายหลังปีพ.ศ. 2500 เป็นต้นมา ชุมชนลุ่มน้ำขานได้ปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงต่อการเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยีใหม่ๆ การผลิตถูกปรับตัวให้เข้ากับระบบธุรกิจ มีการใช้ปุ๋ยเคมีเพื่อเพิ่มผลผลิต ทำให้ชุมชนต้องใช้จ่ายเงินมากขึ้น แต่ชุมชนลุ่มน้ำขานก็มีวิธีปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดย

- 1) ยังคงการใช้หน่วยและอัตราการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่สอดคล้องกับพลังการผลิตของชุมชน แทนที่จะใช้หน่วยและอัตราที่กำหนดมาโดยระบบทุนหรือรัฐล้วนๆ
- 2) ยังคงแลกเปลี่ยนและกระจายผลผลิตโดยใช้ข้าว แทนที่จะใช้เงินตราล้วนๆ
- 3) ยังคงใช้ระบบการทำงานรวมหมู่และการแลกเปลี่ยนแรงงานอย่างมีนัยสำคัญ
- 4) ยังคงมีและใช้ระบบทรัพย์สินรวมหมู่ ใช้กฎ ระเบียบ ข้อตกลง มาตรการของชุมชน เพื่อรองรับและสนับสนุนระบบการผลิต และระบบความสัมพันธ์ของชุมชน

5) ยังคงสืบทอดองค์การการผลิต องค์การจัดตั้งและเครือข่ายทางสังคม แทนที่จะใช้ตลาดทุนและระบบปกครองตามกฎหมายที่กำหนดโดยรัฐล้วนๆ

6) ยังคงรักษาด้านที่ให้ความสำคัญกับระบบคุณค่ามากกว่าระบบมูลค่าในการผลิต การใช้แรงงาน การจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน (พรพิไล เลิศวิชาและอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว อ้างแล้ว 275)

ศิริจิต พุ่มหว่า และคณะ (2545) ได้ศึกษาเรื่องวิวัฒนาการและรูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนชาวประมงทะเลน้อย จังหวัดพัทลุง ผลการศึกษาได้แบ่งวิวัฒนาการและรูปแบบของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนประมงทะเลน้อยเป็น 4 ช่วงเวลา คือ ก่อนพ.ศ. 2500 การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนชาวประมงทะเลน้อยเป็นไปเพื่อการยังชีพ และรัฐจัดให้มีการสงวนพื้นที่สำหรับอนุรักษ์สัตว์น้ำ ต่อมาช่วง พ.ศ. 2500-2515 ชุมชนชาวประมงทะเลน้อยได้มีรูปแบบในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เปลี่ยนไปคือนอกจากใช้ทรัพยากรเพื่อการยังชีพแล้วยังใช้ประโยชน์เพื่อการค้าควบคุมกัน ส่งผลให้เกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากร ช่วงพ.ศ. 2516- 2530 เกิดการใช้ทรัพยากรเพื่อการค้าเป็นหลัก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อสภาพแวดล้อมรอบบริเวณทะเลน้อยเสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งรัฐต้องเข้ามาช่วยเหลือโดยใช้มาตรการในการอนุรักษ์เพื่อให้ทรัพยากรที่มีอยู่ได้คงอยู่ต่อไป ต่อมาในช่วงพ.ศ. 2531 - ปัจจุบัน หลังจากที่ชุมชนได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงและความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ จึงมีการใช้รูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เหมาะสมกับพื้นที่ เพื่อเป็นการฟื้นฟูสภาพสิ่งแวดล้อมบริเวณทะเลน้อยให้คงอยู่กับชุมชนต่อไป

พิทยา บุขรารัตน์ (2544) ศึกษาเรื่องเกาะปันหยี: เวทีธรรมกลางน้ำ ผลจากการศึกษาพบว่า ชุมชนเกาะปันหยีเป็นกลุ่มที่มีวิถีชีวิตภายใต้บริบทวัฒนธรรมอิสลามและอาชีพประมง อาศัยร่วมกันในพื้นที่ที่มีข้อจำกัดด้านนิเวศและโครงสร้างพื้นฐาน ก่อนทศวรรษที่ 2520 ชาวชุมชนมีระบบการผลิตที่ผูกพันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับการดำรงชีวิตที่พึ่งพาสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติ มีเป้าหมายการผลิตเพื่ออยู่เพื่อกิน ต่อมาเมื่อมีการประกาศให้อ่าวพังงาเป็นแหล่งท่องเที่ยว เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างคนนอกกับคนใน เป็นผลให้ทรัพยากรธรรมชาติลดลงอย่างรวดเร็ว ขณะเดียวกันชาวชุมชนเกาะปันหยีย้ายมาตั้งถิ่นฐานทางออกให้ตนเองและก็พบว่า การยอมจำนนและเชื่อมประสานกับอำนาจภายนอกและระบบตลาดทำให้สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ จนในที่สุดชาวชุมชนเกาะปันหยีก็ได้ตระหนักถึงการสูญเสียอำนาจและความเข้มแข็ง จนเกิดกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อเสริมสร้างอำนาจชุมชนและเรียกร้องความเป็นตัวตนกลับคืนมาหลายรูปแบบ

ธวัช มณีผ่องและคณะ (2546) ศึกษาเรื่อง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับการจัดการทรัพยากรสาธารณะของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นการศึกษาการบอกเล่าประวัติศาสตร์ของคนในท้องถิ่นเชียงแสน ที่สัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรริมฝั่งแม่น้ำโขง อันได้แก่ที่ดิน แม่น้ำ ป่าไม้

สัตว์ป่า สัตว์น้ำ ตลอดจนการนิยามหรือให้คุณค่าแก่ความเป็นเมืองประวัติศาสตร์ เมืองโบราณ หรือเมืองแห่งการท่องเที่ยว ที่เกี่ยวเนื่องกับการเปลี่ยนแปลงของรูปแบบและระบบการใช้และจัดการทรัพยากรริมฝั่งแม่น้ำโขง อันเป็นฐานการผลิตเดิมของชุมชน ซึ่งมีประเด็นการวิจัยหลัก ดังนี้ 1) พัฒนาการของการใช้ทรัพยากรสาธารณะริมฝั่งแม่น้ำโขง ที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนในชุมชน จนกระทั่งสภาพการณ์ปัจจุบันของการใช้ทรัพยากรสาธารณะริมฝั่งแม่น้ำโขง ที่มีความหลากหลายและซับซ้อน 2) การบอกเล่าประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นที่เปลี่ยนแปลงตาม เงื่อนไขหรือปัจจัยทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม โดยเน้นการบอกเล่าของคนในท้องถิ่นเอง 3) พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของการบอกเล่าประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของแต่ละช่วงเวลา และกลุ่มคนที่เข้าไปใช้ทรัพยากรสาธารณะร่วม 4) การศึกษาความสัมพันธ์ ผสมผสาน การคาบเกี่ยว และความขัดแย้งกันของประวัติศาสตร์ชุดต่างๆ ที่มีปฏิสัมพันธ์กันในพื้นที่ของทรัพยากรสาธารณะริมฝั่งแม่น้ำโขง 5) มองประวัติศาสตร์เพื่อสะท้อนถึงพัฒนาการของการดำรงอยู่ การเผชิญปัญหาและการปรับตัวของชุมชน

งานชิ้นนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของสำนักความเป็นชุมชน การให้คุณค่าความหมาย และกำหนดกลไกในการสืบทอดความต่อเนื่องของประวัติศาสตร์ ผ่านรูปธรรมการมีส่วนร่วมใช้ประโยชน์และการจัดการทรัพยากรสาธารณะของชุมชน ชุมชนได้นำเอาองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ไปใช้เพื่อต่อรองและต่อสู้กับพลังอำนาจนอกชุมชน อาทิ อำนาจอรัฐ ทูต และกระแสโลกาภิวัตน์ ตลอดจนสามารถปรับตัวได้กับบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมีพลวัต

ยศ สันตสมบัติ (2539) ศึกษาเรื่อง ทำเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทยท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม พบว่า ชุมชนทำเกวียนมีลักษณะคล้ายคลึงกับชุมชนชนบทอื่นๆ ที่ถูกปิดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ถูกกำหนดโดยนโยบายของรัฐให้ตกอยู่ในสภาพที่ทำการผลิตเพื่อรับใช้กระแสการพัฒนาอุตสาหกรรม การที่ชุมชนทำเกวียนอยู่ในเขตอยุธยา ซึ่งอยู่ใกล้กรุงเทพฯ ย่อมทำให้ทำเกวียนได้รับผลกระทบอย่างรวดเร็วจากการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม ชาวทำเกวียนบางส่วนจึงได้ตั้งคำถามต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น และแสวงหาทางเลือกใหม่ๆ ทำให้ชุมชนไม่ได้รับผลกระทบจากภายนอกอย่างเดียว การเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรมทำให้ชุมชนมีการปรับตัวอย่างน้อย 3 รูปแบบ คือ 1) ชาวนาไม่ยอมทิ้งภาคเกษตรกรรม ไม่ยอมทิ้งหมู่บ้าน ไม่ยอมเข้าสู่การเป็นแรงงานอาชีพเต็มตัว แต่เลือกเป็นแรงงานรับจ้างนอกฤดูกาลทำนา 2) เป็นลักษณะการปรับตัวของชุมชนที่ชาวนาทั้งหมดทิ้งภาคการเกษตรเข้าสู่ภาคธุรกิจอุตสาหกรรมเต็มตัว และ 3) ชาวนาสวนใหญ่ทิ้งภาคเกษตร แต่ไม่ทิ้งหมู่บ้าน ไม่ทิ้งชุมชน เมื่อเวลาผ่านไประยะหนึ่งชาวบ้านเกิดการเรียนรู้เริ่มที่จะหันกลับมาสู่ภาคการเกษตรอีกครั้งโดยเริ่มต่อสู้ภาคอุตสาหกรรม

ซึ่งจากงานดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนชนบทที่เคยมีวิถีชีวิตอยู่กันอย่างเรียบง่ายนั้น ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจรวมไปถึงวัฒนธรรม ซึ่งมีสาเหตุมาจากการขยายตัวของธุรกิจอุตสาหกรรม ชุมชนจึงได้เสนอทางเลือกให้กับตนเองโดยการตอบโต้ด้วยวิถีของชุมชนเอง อาจกล่าวได้ว่าช่วยสะท้อนภาพชีวิตของชุมชนชนบทอื่นๆ ที่มีลักษณะถูกปิดล้อมด้วยระบบอุตสาหกรรมเช่นเดียวกัน

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องข้างต้น จะเห็นได้ว่าพลวัตของการจัดการทรัพยากรของแต่และชุมชนย่อมมีความเหมือนและแตกต่างกัน อาจกล่าวได้ว่าสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงในการจัดการทรัพยากรนั้น มีสาเหตุจากผลกระทบจากภายนอกไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงของกระแสโลก นโยบายของรัฐ การลงทุนในภาคอุตสาหกรรม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้ส่งผลต่อการแก้ไขปัญหาของชุมชนแตกต่างกันไป ตามความเหมาะสมในแต่ละพื้นที่ เช่น การสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมชุมชนหรือการแก้ไขปัญหาโดยใช้ภูมิปัญญาเดิมกันใหม่ การประสานกับหน่วยงานภายนอกเพื่อฟื้นฟูระบบทรัพยากร การใช้วัฒนธรรมชุมชนในการต่อสู้กับกระแสการเปลี่ยนแปลง เช่น กลไกการต่อเนื่องและสืบทอดประวัติศาสตร์ เป็นต้น

7. กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)

จากการศึกษาแนวคิดและทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้ว ผู้วิจัยจึงได้นำมาสร้างเป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย เพื่ออธิบายศึกษาเรื่องพลวัตการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งทุกแนวคิดที่นำมาใช้เป็นแนวทางนี้จะช่วยกันอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้อย่างครอบคลุม เริ่มจากแนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์ ที่พยายามอธิบายให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของระบบสังคมและระบบนิเวศ ที่มีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงกันและกัน ระบบสังคมของพื้นที่ที่ศึกษา เช่น ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน ความเชื่อ / ประเพณี / พิธีกรรม อาชีพ โครงสร้างทางสังคม / เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง ระบบกรรมสิทธิ์ การควบคุม / การเข้าถึงทรัพยากร สิ่งเหล่านี้ล้วนมีพลวัตในตัวเอง ซึ่งนำมาอธิบายร่วมกับระบบนิเวศอันประกอบไปด้วย สภาพทางกายภาพและชีวภาพที่ถือว่าเป็นส่วนสำคัญของบริบทชุมชน ที่จะนำไปสู่การเข้าใจระบบความสัมพันธ์ของทั้งสองระบบ โดยที่ความสัมพันธ์นั้นเป็นไปในลักษณะคนในชุมชนได้จัดการกับระบบนิเวศหรือทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนั้นอยู่ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับช่วงเวลา สภาพสังคม เศรษฐกิจ ประเพณี ฯลฯ ซึ่งแนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติก็จะช่วยเป็นแนวทางในการศึกษาลักษณะการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวบ้านภายใต้บริบทของชุมชนที่เปลี่ยนไปตามกาลเวลา ดังนั้นเมื่อมนุษย์และสิ่งแวดล้อมมีความสัมพันธ์กันเป็นระบบ เมื่อระบบใดระบบหนึ่งเปลี่ยนแปลงไปก็จะทำให้อีกระบบเปลี่ยนแปลงไปด้วย หากระบบสังคมซึ่งมีพลวัตของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นฐานความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ก็จะมีผลต่อระบบนิเวศในชุมชน นอกจากนี้ภายใต้บริบทชุมชนที่มีการเปลี่ยนแปลงนั้น ไม่ว่าจะเป็นระบบสังคมและระบบนิเวศล้วนส่งผลต่อชุมชนได้เกิดการแก้ไขต่อ

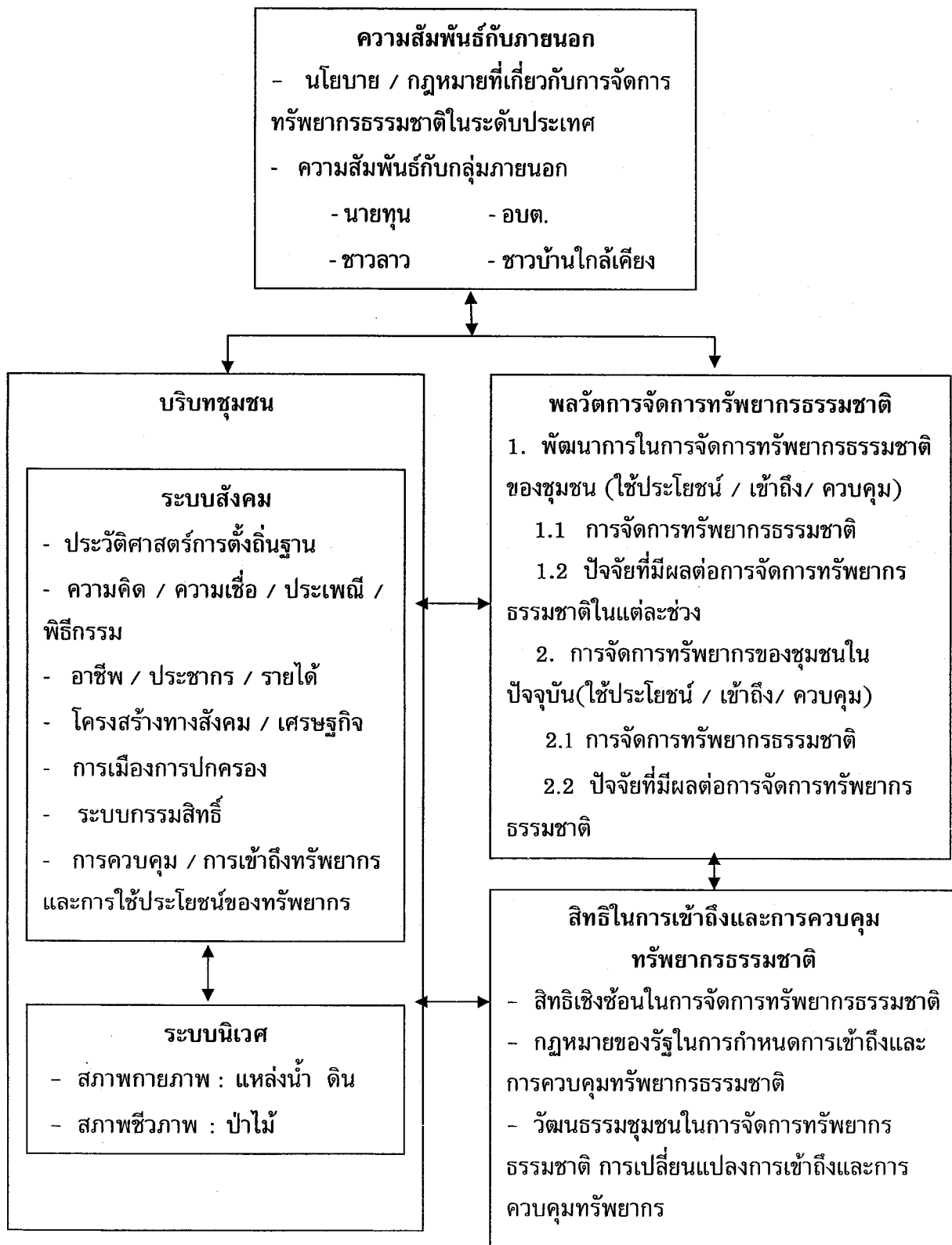
การเปลี่ยนแปลงจากกระแสภายนอก สิ่งหนึ่งที่เป็นตัวสะท้อนให้เห็นถึงการแก้ไขปัญหาก็คือ วัฒนธรรมชุมชน ซึ่งชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนและคนภายนอก การปรับเปลี่ยนของวัฒนธรรมชุมชน จะมีลักษณะเป็นวัฒนธรรมที่มีพลวัต มีมิติที่ย้อนแย้งหรือซับซ้อนขึ้น ไม่ได้ถูกมองในระนาบเดียวเหมือนอย่างที่ผ่านมา ดังนั้นจึงนำเอาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในความคิดเชิงซ้อนเข้ามาช่วยในการอธิบายปรากฏการณ์นี้

ด้วยเหตุที่ว่าแนวคิดนิเวศวิทยามนุษย์นั้น มักจะอธิบายในภาพกว้าง มองทั้งระบบและเน้นที่โครงสร้างแต่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจะช่วยในการมองเห็นภาพของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับชุมชน และที่สำคัญมีการพิจารณาการจัดการทรัพยากรธรรมชาติภายใต้เงื่อนไขของบริบทชุมชนที่มีพลวัตมองกระบวนการรักษาและสืบทอดประเพณีวัฒนธรรมบางอย่างที่เกี่ยวข้องในเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การให้คุณค่า ความหมาย การกำหนดกลไกในการสืบทอดความต่อเนื่องของประวัติศาสตร์โดยการนำเอาความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไปใช้เป็นอำนาจต่อรองและต่อสู้กับพลังภายนอกประเพณีและวัฒนธรรมเหล่านั้นบ่งชี้ให้เห็นถึงความรักและหวงแหนในทรัพยากรของชุมชนถึงแม้สังคมจะเปลี่ยนแปลงไปหรือมีกลุ่มคนภายนอกเข้ามาร่วมจัดการ

แต่เนื่องจากว่าในการอธิบายปรากฏการณ์นี้ยังต้องการคำตอบที่ชี้ชัดลงไปอีกมิตินั้นก็คือ เรื่องของความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดังนั้นแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองจึงเป็นแนวคิดที่สามารถอธิบายได้ ช่วยในการมองปรากฏการณ์ที่มีมิติซับซ้อน โดยเฉพาะในประเด็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โครงสร้างทางสังคม / เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง ระบบกรรมสิทธิ์ การควบคุม / การเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ อีกทั้งยังเป็นแนวคิดที่ช่วยอธิบายให้เห็นถึงปัญหาของการพัฒนาแบบอุตสาหกรรมตะวันตกที่ส่งผลต่อความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ รวมไปถึงการรวมอำนาจในการจัดการไว้ที่ศูนย์กลาง อย่างไรก็ตามแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองได้ให้ความสำคัญกับลักษณะการเคลื่อนไหวทางสังคมด้านสิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นการตัดสินใจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และแนวคิดสิทธิชุมชนก็เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ได้ให้ความสำคัญกับการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ทำให้เห็นการสร้างข้อตกลงร่วมกันของชุมชนในการเข้าถึง การควบคุม การใช้ประโยชน์ในทรัพยากรของชุมชนอย่างสอดคล้องและมีพลวัต โดยพิจารณาที่เงื่อนไขหรือปัจจัยบางประการที่เกิดจากการกระทำของรัฐและได้ส่งผลให้การเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปและสร้างผลกระทบต่อการจัดการทรัพยากรของชุมชน

แนวคิดทั้งหมดที่กล่าวข้างต้นจะช่วยอธิบายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ภายใต้ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับคน และคนกับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ นอกจากนี้แนวคิดที่นำมาใช้ประกอบการศึกษาข้างต้นยังช่วยให้เห็นถึงเงื่อนไขต่างๆ ที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จากการสังเคราะห์งานวิจัยที่เกี่ยวข้องนั้นพบว่าส่วนใหญ่พลวัตในการจัดการทรัพยากรของชุมชนมีผลหรือมีสาเหตุมาจากโครงสร้างอำนาจจาก

ภายนอก เช่น นโยบายของรัฐซึ่งอยู่ในรูปของโครงการพัฒนาต่างๆ การกระจายอำนาจสู่ชุมชน พลวัตในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของแต่ละพื้นที่นั้นมีความแตกต่างกันซึ่งขึ้นอยู่กับแต่ละ บริบทชุมชน แต่จะมีลักษณะร่วมเหมือนกันบางประการ เช่น ก่อนการเข้ามาของระบบทุนนิยม หรือการพัฒนาจากหน่วยงานรัฐส่วนใหญ่ชุมชนจะอยู่อย่างพึ่งพาอาศัยกัน มีระบบการผลิตที่พอ เลี้ยงชีพ แต่หลังจากที่ได้รับการพัฒนาจากรัฐ การส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจ ฯลฯ ชาวบ้านใน แต่ละชุมชนก็มีชีวิตที่เปลี่ยนไปจากเดิม ซึ่งส่วนใหญ่มีชีวิตที่ลำบากขึ้น และแต่ละชุมชนก็มีวิธีการ แก้ไขสถานการณ์ปัญหาที่เหมาะสมกับบริบทชุมชนของตนเอง นอกจากนี้ยังพบว่าการศึกษาพลวัต ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาตินั้นมักจะแบ่งเป็นช่วงหรือยุค ตามการเปลี่ยนแปลงของชุมชน หรือตามเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในชุมชนที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน จากแนวคิดและเอกสารที่ผู้วิจัยนำมาใช้ในการศึกษาข้างต้น สามารถนำมากำหนดเป็นกรอบ แนวคิดในการวิจัยได้ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 4 กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)